

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

НАЗАРКО ЄЛИЗАВЕТА АРТЕМІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
міжнародних відносин і зовнішньої політики,
к.і.н., доцент
_____ І.В. Богінська
« _____ » _____ 2021 р.

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ У КОНФЛІКТІ В НАГОРНОМУ КАРАБАХУ

Спеціальність 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії

Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Керівник:
Котик Ю.В., старший викладач кафедри
міжнародних відносин і
зовнішньої політики, к.і.н.

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

АНОТАЦІЯ

Назарко Є.А. Релігійний аспект у конфлікті у Нагорному Карабасі.

Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», освітня програма «Міжнародні відносини». Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця, 2021 р.

У кваліфікаційній (бакалаврській) роботі досліджено, яке місце займала релігія у Карабаському конфлікті від початку його розвитку і до сьогодення. Показано сприйняття ролі релігії безпосередньо Вірменією та Азербайджаном, а також іншими акторами міжнародних відносин.

Ключові слова: Нагірний Карабах, релігійний фактор, регіональні конфлікти, регіональна безпека, іслам, християнство, Вірменія, Азербайджан.

55 с., бібліограф.: 52 найменувань.

Nazarko E. Religious aspect in the Nagorno Karabakh conflict. Specialty

291 «International relations, public communications and regional studies», educational program «International Relations». Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsa, 2021 year.

In the qualification (bachelor's) work it is investigated what place religion occupied in the Karabakh conflict from the beginning of its development to the present. The perception of the role of religion directly by Armenia and Azerbaijan, as well as other actors in international relations is shown.

Keywords: Nagorno-Karabakh, religious factor, regional conflicts, regional security, Islam, Christianity, Armenia, Azerbaijan.

55 p., bibliography: 52 names.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	7
1.1. Релігійні конфлікти та їх роль у міжнародних відносинах.	7
1.2. Розігрування «релігійної карти» в Нагірному Карабаху – засіб впливу політичних акторів на міжнародні відносини у ХХІ ст.	14
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ У НАГІРНОМУ КАРАБАХУ	19
2.1. Історичні витоки конфлікту	19
2.2. Періодизація Карабаського конфлікту	21
2.3. Сучасний стан Карабаського конфлікту	28
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ У КОНФЛІКТІ В НАГІРНОМУ КАРАБАХУ	35
3.1. Виявлення основних тригерних точок Карабаського конфлікту	35
3.2. Аналіз конфлікту на наявність у ньому релігійного фактору	41
3.3. Виокремлення ролі та місця релігійного аспекту серед інших факторів впливу на вірмено-азербайджанський конфлікт	48
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ	57

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи обумовлена тим, що у сучасній міжнародній політиці поширеним є уявлення, що, оскільки релігії як такі є джерелом глибоких розбіжностей між окремими людьми, громадами і народами, вони неминуче провокують антагонізм і протистояння. Відповідно для деескалації конфлікту та зняття напруги в стосунках конфліктуючих сторін необхідно мінімізувати відмінності між ними і, значить, зменшити присутність і вплив релігійного чинника у всіх дипломатичних та миротворчих ініціативах. Що стосується Нагірного Карабаху, то до кінця невивченим є питання про те, як само релігія та релігійна самоідентифікація двох народів впливала на розвиток конфлікту, і чи було це важелем загострення ситуації.

Мета дослідження – розкрити релігійну складову в Карабаському конфлікті та його вплив на регіональну безпеку і сучасні міжнародні відносини.

Завдання дослідження:

- 1) Дослідити, яку роль відігравали релігійні конфлікти в міжнародних відносинах;
- 2) Встановити, як релігійний аспект Карабаського конфлікту використовувався міжнародними акторами в своїх цілях;
- 3) Проаналізувати історичні витоки конфлікту;
- 4) Розробити власну періодизацію розвитку конфлікту;
- 5) Дослідити сучасний стан Карабаського конфлікту;
- 6) Виявити основні тригерні точки конфлікту;
- 7) З'ясувати, яке місце релігійний фактор займає серед інших факторів впливу на конфлікт
- 8) Узагальнити отримані знання.

Об'єктом дослідження є вплив релігії на конфліктогенність у міжнаціональних відносинах.

Предмет – роль релігійного фактору у конфлікті в Нагірному Карабасі.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що на прикладі Нагірного Карабаху можна побачити, який вплив на ескалацію може справляти так зване «розігрування релігійної карти», і відповідно розробити методи запобігання маніпуляціям на релігійному ґрунті в інших країнах.

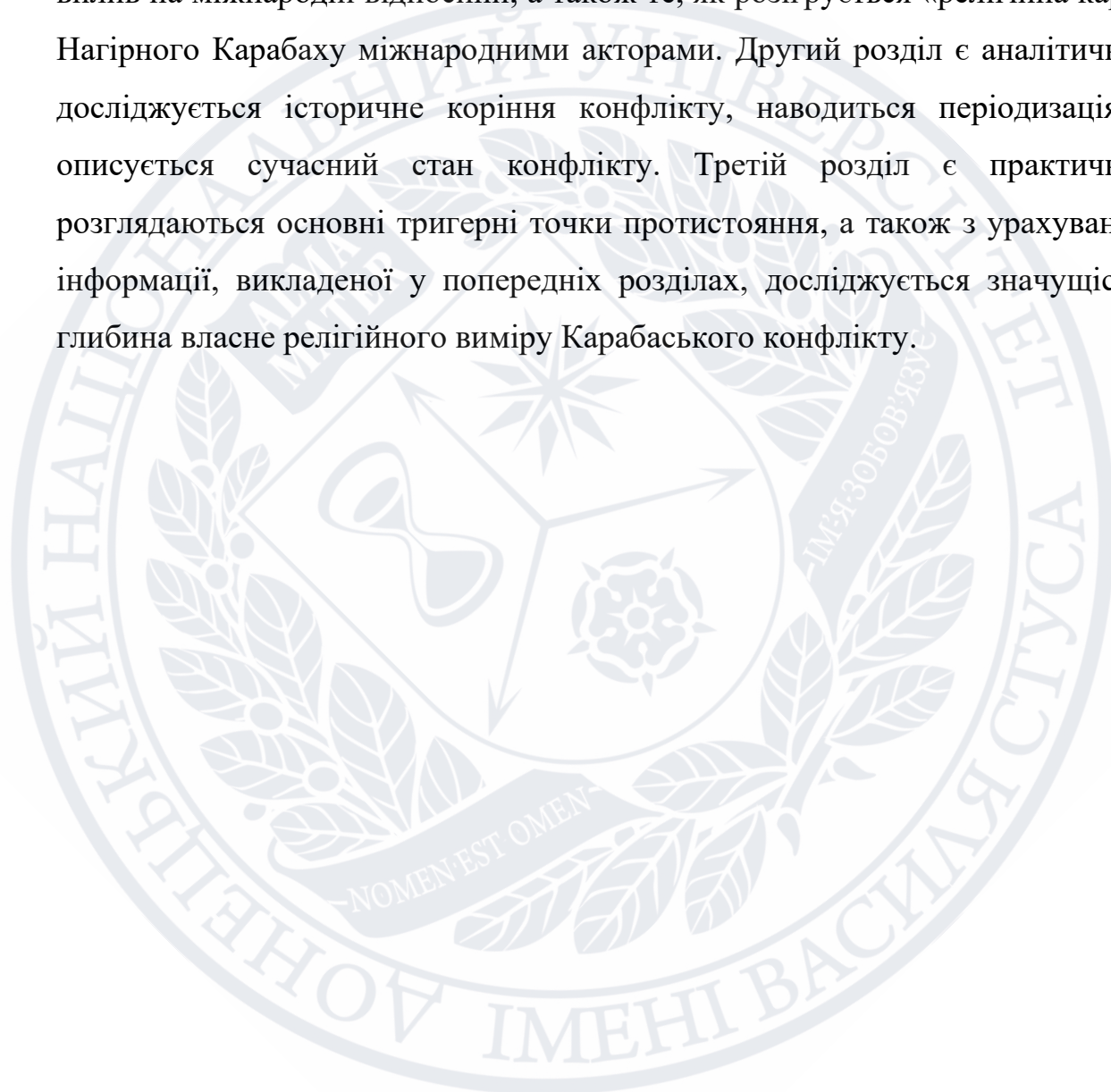
Апробація результатів дослідження. Назарко Є. Чи має релігійне підґрунтя конфлікт у Нагорному Карабаху? [Електронний ресурс] / Єлизавета Назарко // Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини» Донецький Національний Університет ім. Василя Стуса. Вип. 5. 58

З методів дослідження використовувалися: аналітико-синтетичний – для аналізу джерел та вилучення з них головної думки, а також поєднання різних фактів в один аргумент; індуктивно-дедуктивний – для переходу у дослідженні від загального до часткового та навпаки; проблемно-хронологічний.

Огляд використаної літератури. Перша група авторів – С. Хантінгтон та Е. Дюркгейм у своїх творах розглядають релігію фактично як головний чинник можливої конфліктогенності і апелюють до того, що саме в ситуаціях соціального розпаду і гострого *зовнішнього* конфлікту групова солідарність і соціально-моральна згуртованість, *заснована на релігійних зв'язках*, виступають на перший план суспільного життя. Далі, група авторів Г.Сміт, Е.Вільсон, В.Лоу, А.Бор розглядають процес утворення національної ідентичності у пострадянських країнах та зокрема роблять акцент на тому, як політики можуть використовувати релігію задля гуртування народу навколо певної ідеї і цим підвищувати напругу. К. Мігачева, Б. Фредерік досліджують етапи процесу «релігізації» вірмено-азербайджанського протистояння і те, як з плином часу це стало використовуватися політичними силами для

маніпуляцій. Сафонов Д.В. і Мельник С.В. аналізували досвід зустрічей релігійних лідерів Вірменії та Азербайджану в якості миротворчої діяльності.

Структура бакалаврської роботи. Робота включає в себе 3 розділи. У першому розглядаються теоретичні основи природи релігійних конфліктів, їх вплив на міжнародні відносини, а також те, як розігрується «релігійна карта» Нагірного Карабаху міжнародними акторами. Другий розділ є аналітичним: досліджується історичне коріння конфлікту, наводиться періодизація та описується сучасний стан конфлікту. Третій розділ є практичним: розглядаються основні тригерні точки протистояння, а також з урахуванням інформації, викладеної у попередніх розділах, досліджується значущість і глибина власне релігійного виміру Карабаського конфлікту.

РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

1.1. Релігійні конфлікти та їх роль у міжнародних відносинах.

Як відомо, релігійні війни і хрестові походи залишилися в минулому, однак релігійні конфлікти досі залишаються на порядку денному – зіткнення на релігійному ґрунті тривають досі, в тому числі між сучасними цивілізованими країнами. Ретроспективний аналіз релігійних конфліктів наочно демонструє, що провідною причиною їх появи є партикуляризм, тобто претензії певної релігійної групи на виняткове володіння істиною і мораллю. Саме це може викликати насильницьке впровадження кожною релігійною групою своєї віри. Так, партикуляризм завжди вимагає ворогів, з якими можна зіставити свою власну поведінку як еталон мудрості і благопристойності. Перш за все, зовнішні вороги потрібні керівникам таких груп, щоб легше було маніпулювати своїми прихильниками і обґрунтовувати свої дії. Якщо ж ворогів у такій групі не знаходиться, їх доводиться створювати, в тому числі і всередині групи. Релігійний партикуляризм тісно пов'язаний з релігійними груповими переконаннями, нетерпимістю, фанатизмом. Прояви партикуляризму виражаються у вигляді поділу релігій на «істинні» та «неправдиві», «корисні» та «шкідливі» [9, с.504].

Іноді релігійна ворожнеча проявляється у формі класових або етнічних конфліктів і змінюється в залежності від того, наскільки релігійні протиріччя пов'язані з політичними, економічними, національними інтересами. У таких випадках останні є лише символом відмінностей, що є першопричиною. Саме такий характер мали події в колишній Югославії, де національно-політичні проблеми прикривалися релігійними прапорами.

Аналізуючи ситуацію на міжнародній арені в кінці XX і на початку XXI ст., можна зробити висновок, що конфлікти, під час яких релігія виступає як важливий фактор мобілізації мас, досі тліють або горять в самих різних куточках планети. Навіть незважаючи на те, що релігія рідко буває

єдиним джерелом протиріч, конфлікти на релігійному ґрунті в ХХІ ст. стають іноді більш поширеним явищем, ніж в ХХ в. Відомий американський політолог Семюель Хантінгтон пояснює цю тенденцію закінченням Холодної війни, під час якої глобальне протистояння між Заходом і Сходом дуже послаблювало вплив всіляких культурних чинників у міжнародних відносинах. Тим не менш, після закінчення Холодної війни одним з основних факторів впливу у міжнародній політиці стає приналежність тих чи інших націй не до однієї зі світових політико-економічних систем, а до однієї зі світових цивілізацій, для кожної з яких головною характеристикою є релігія [9, с.504].

У постбіполярному світі відбувся зсув загроз міжнародній безпеці з глобального на регіональний рівень, внаслідок чого сучасним релігійним конфліктам більше притаманні кризи внутрішнього характеру. Так, у суверенних державах тривали загострення соціально-економічних, національних, етноконфесійних та інших проблем, які в минулому перебували в тіні глобального протистояння наддержав. В основі такої ситуації лежить гетерогенний характер спільнот, що знаходить своє відображення у наявності серйозних соціально-економічних проблем цивілізаційних розламів, поліконфесійному характеру держав, складній етнолінгвістичній структурі, і все це створює сприятливе середовище для виникнення конфліктних ситуацій. Важливе місце займає питання історичного розвитку.

Крім того, з огляду на те, що більшість країн має колоніальне минуле, важливу роль мають наслідки імперської демографічної політики. Яскравим прикладом імперської недалекоглядності може слугувати Кашмірський конфлікт та індо-пакистанські війни ХХ ст. через приналежність прикордонного штату Кашмір. Існує думка, що відповідальність за «неправильне» віднесення території Дžамму і Кашмір до Індії лежить саме на Британській метрополії [4, с.558]. Схожа ситуація спостерігалася і на

Африканському континенті, де кордони проводилися метрополіями залежно від політичної та військової кон'юнктури, як склалося і у Ефіопії, до складу якої входили народності і території, що відрізнялися в етнічному і релігійному відношенні і зберігали певну частку самостійності [20, с.62].

В цілому на регіональному рівні існує сукупність факторів, які сприяють розвитку релігійних конфліктів. Такими факторами є соціальна та економічна нерівність представників різних конфесій. До складу внутрішніх передумов виникнення конфліктів відноситься положення релігійних груп в політичній системі і органах державної влади, а також культивована владою нерівність відносно представників окремих конфесій, їх дискримінація в системі державного управління або визнання їх пріоритету в ній.

Негативно позначається на безпеці країн і регіонів втручання одних держав в справи інших під виглядом боротьби з порушенням (реальним або вигаданим) прав одновірців, захисту їх інтересів. Показовою в цьому відношенні є політика Ісламської Республіки Іран в недалекому минулому відносно сусідніх країн [18, с.99]. Зовнішні фактори, які створюють потенційну можливість конфлікту, здатні дестабілізувати політичну ситуацію як в самих державах, так і за її межами, спровокувати атмосферу невпевненості, небезпеки і навіть викликати тривале збройне протистояння. До таких факторів можна віднести військову, економічну або ідеологічну підтримку опозиційного руху ззовні. Зауважимо, що важливим аспектом у дослідженні релігійних конфліктів як таких є те, що часто релігія виявляється не рушійною силою та першопричиною, а стає скоріше «набутим», додатковим фактором загострення конфлікту, що розпочався на етнічному або соціально-економічному ґрунті. В результаті в окремих випадках це може використовуватися акторами міжнародних відносин на свою користь, а значить і суттєво впливати на міжнародний контекст.

Як зазначалося раніше, закінчення Холодної війни «оголило» внутрішні протиріччя в окремих регіонах, які традиційно вважалися

осередками спокою та стабільності, як сталося і у Європі. Вдалою ілюстрацією до цього є конфлікт у Північній Ірландії (або, як часто називають, Ольстерський конфлікт). Одним з основних факторів, що забезпечують міжнародний характер конфлікту і його вплив на міжнародні відносини, є терористична діяльність, яка мала релігійне забарвлення. Власне релігійні суперечності полягали у тривалому протистоянні протестантської меншини британців католицькій більшості ірландців усередині регіону. Відомо, що насильство застосовувалося по обидва боки, однак, організацією, для якої тероризм використовувався як основний метод боротьби була ІРА. Причому вважається, що основним постачальником зброї і фінансування ІРА була Лівія, а також у цьому звинувачувалися ірландська діаспора в США, Організація звільнення Палестини, партія Хезболла, Куба і Колумбія [40]. Для системи міжнародних відносин цей конфлікт виявився «цінним» з двох причин. По-перше, особливості методів і принципів врегулювання конфлікту, закладених в Белфастській угоді, дозволяють говорити про особливість Ірландської моделі врегулювання конфлікту, яка має на увазі, в першу чергу, досягнення компромісу шляхом переговорів і повне роззброєння воєнізованих угруповань, а також створення спеціальних інститутів, здатних представляти інтереси обох сторін [48]. По-друге, одним з найважливіших підсумків даного конфлікту стало те, що він продемонстрував наявність надзвичайно серйозної етнополітичної та релігійної конфронтації в благополучному регіоні Західної Європи і дозволив виявити проблеми подальшого розвитку європейського демократичного суспільства.

Розглядаючи кейси релігійних конфліктів неможна не згадати Югославію з її Боснійською та Косовськими війнами на етно-релігійних заставках. Як відомо, ще приблизно в XIX ст. Балканський регіон отримав назву «порохової бочки Європи» і традиційно сприймався міжнародною спільнотою схильним до конфліктогенності. Йован Цвіїч, відомий югославський географ, виділив на Балканському півострові кілька

культурних регіонів і типів цивілізації: візантійсько-православну на сході, латино-католицьку на заході та азійсько-ісламську в центральних і південних областях [24, с. 82-102.]. Нескладно було передбачити, що внаслідок поліетнічності, культурної та релігійної розрізненості, а також падіння соціалістичної системи, регіон «вибухне» знову.

Як відомо, Боснійська війна стала найкривавішим конфліктом з усіх, що відбувалися на території колишньої Югославії. Сутність його складалася у боротьбі за право на самовизначення одразу трьох народів Боснії і Герцеговини – босняків-мусульман, православних сербів і католиків-хорватів. Так 29 лютого – 1 березня 1992 року в Боснії і Герцеговині пройшов референдум про державну незалежність. Тим не менш, серби, які становили третину населення БіГ, бойкотували цей референдум і заявили про непокору новому національному уряду БіГ, почавши з 10 квітня формувати власні органи влади з центром в місті Баня-Лука. Між збройними формуваннями нового уряду і сербськими сепаратистами почалися постійні сутички, які в результаті вилилися в широкомасштабну війну. Тут слід зауважити, що спочатку хорвати воювали на боці боснійців, але пізніше, керуючись бажанням доєднатися до незалежної Хорватії, припинили бойові дії з сербськими формуваннями і перейшли в опозицію до уряду БіГ. Так почався Хорватсько-Боснійський конфлікт або «війна у війні» – тепер точно можна було сказати про те, що на території Боснії, серед іншого, йшла боротьба між християнами та мусульманами.

Враховуючи розрізненість інтересів кожної сторони і надзвичайну напруженість у регіоні, сутички, ворожнеча, а у подальшому і геноцид на етнічному та релігійному ґрунті видається логічним та закономірним явищем. Найвідомішим і найкривавішим прецедентом Боснійської війни стала різанина у Сребрениці, коли в липні 1995 року, армія боснійських сербів захопила місто, оголошене Резолюцією ООН «зоною безпеки», і розстріляла там як мінімум 7500 тисяч боснійських мусульман [28]. Ця подія,

офіційно визнана геноцидом, стала наймасовішим убивством Європи після закінчення Другої світової війни. Звичайно, це викликало величезний міжнародний резонанс, однак ситуація ускладнилася тим, що деякі країни (колишня Югославія, сучасні Сербія та РФ) не визнавали і не визнають факту геноциду досі, а деякі безпосередні учасники подій не отримали належного покарання. Так, у 2010 році парламент Сербії прийняв декларацію, в якій визнавалося, що для запобігання трагедії в Сребрениці «не було зроблено все можливе», однак при цьому термін «геноцид» не використовувався. Пізніше, у квітні 2013 року президент Сербії Томіслав Ніколіч вибачився за злочини проти боснійських мусульман, також відмовившись визнати події в Сребрениці геноцидом. Якщо ж говорити про інших міжнародних акторів, то у 2015 р. РФ наклала віто на резолюцію Ради Безпеки ООН, приурочену до 20-ї річниці трагічних подій, в якій містилося засудження «злочину геноциду, яке було скоєно в Сребрениці» (документ підтримали 10 членів РБ, в тому числі США, Великобританія, Франція і Іспанія) [40]. Звичайно, це була принципова позиція Росії по підтримці сербського керівництва, пов'язана з традиційним бажанням залишати Сербію у своїй зоні впливу, незважаючи на міжнародну повістку. Іншим аспектом впливу на міжнародні відносини було питання щодо відповідальності голландських миротворців ООН у загибелі декількох сотен боснійських мусульман, що шукали притулку на нідерландській базі, де солдати відмовили у допомозі боснійцям та фактично передали їх в руки сербів. При цьому полковник Томас Карремантс дав завідомо неправдиві показання, стверджуючи, що не припускав розправи над мусульманами, однак свідки спростували цей факт [37]. Приймаючи до уваги холонокровність і непрофесійність, які проявилися у ненаданні допомоги місцевому населенню, а також суспільний резонанс, можна говорити про етно-релігійний підтекст даного вчинка.

Продовжуючи тему Югославії звернемося до більш детального розгляду Косовської кризи, яка стала завершальним етапом розпаду СФРЮ.

Перш за все, слід зазначити, що як і у всіх пострадянських країнах в 1990-ті рр. стався підйом етнічної та конфесійної свідомості, а у Сербії особливо значну роль стала відігравати Церква. Починаючи з середини 1980-х рр. частина вищого духовенства СПЦ, включаючи видних теологів, зверталися до керівництва Югославії та Вищому Синоду СПЦ з петицією «про захист духовного і біологічного існування сербів у Косово». Велика частина цих звернень підкреслювала багатовікову історію утисків сербів у Косово і Метохії та в цілому готувала суспільність до повернення СПЦ ролі «захисника нації», що жодного разу не зраджував свій народ [45, р. 247-273]. Так, з кінця 1980-х і донині риторика сербського мучеництва, праведного страждання і придбаної разом з ними моральної переваги є однією з центральних у сербському політичному дискурсі. Ситуація в Косово – яскравий приклад взаємозв'язку в політичній боротьбі ідей націоналізму (як албанського, так і сербського) і мобілізаційного потенціалу сторін на етно-релігійному ґрунті. В кінці кінців, градус напруження протистояння сил в регіоні призвів до порушення територіальної цілісності Сербії та став показником того, як конфронтація між центральною владою і місцевою елітою і, відповідно, між етнічними групами, їх які втілюють, сприяє зростанню націоналістичних настроїв. За визначенням англійського дослідника Джона Бертоне, «етнічні та конфесійні конфлікти, в яких центральна влада не в змозі контролювати події, завжди зачіпають проблеми безпеки групи, її ідентифікації та визнання, а також контролю над політичними процесами, які на це впливають» [6, с.15.]. В цілому Косівський конфлікт 1999 року став найважчим випробуванням для усієї тогочасної системи міжнародних відносин, ледь не поставивши світ на грань війни. Так, головним «каменем спотикання» між США і Європою з одного боку та РФ – з іншого стала військова інтервенція військ НАТО та бомбардування Югославії в рамках операції «Союзницька сила». Операція при цьому проходила без санкції Ради Безпеки ООН, що стало грубим порушенням

міжнародного права і дало новий виток конфлікту, тепер на світовому рівні. Тим не менш, конфлікти на Балканах стали рушійною силою для розвитку євроатлантичної інтеграції в регіоні, яка в свою чергу стала основою формування південно-європейської системи безпеки та підтримки стабільності в колишніх соціалістичних країнах.

Якщо ж звернутися до ситуації на Сході України, то за 7 років війни неодноразово мали місце провокації або підтасовка фактів російською стороною з метою пропаганди і загострення конфлікту на релігійному ґрунті. Так, неодноразово у російських ЗМІ поширювалися звинувачення ЗСУ у навмисних обстрілах православних святинь – остання така новина з'явилася саме незадовго до Великодня у квітні 2021 р., у якій йшлося про обстріл Іверського монастиря [29]. Крім того, варто згадати також і відомий фейк про «розп'ятого хлопчика» у Слов'янську; враховуючи наявність символів розп'яття і хреста, нескладно притягнути сюди релігійну тематику. Отже, для України, як і для інших країн, є доцільним вивчати кейси релігійних конфліктів для того, щоб запобігти спробам маніпулювання етно-релігійною свідомістю народів.

1.2. Розігрування «релігійної карти» в Нагірному Карабасі – засіб впливу політичних акторів на міжнародні відносини у XXI ст.

Як відомо, під час пострадянської кризи у всіх колишніх республіках СРСР користувалися «попитом» національні рухи, невід'ємною частиною яких було пробудження етнічної та релігійної самосвідомості, що в свою чергу успішно використовувалося політичними діячами для задоволення власних інтересів. Так, релігія стала інструментом політичної легітимізації в руках нових політичних еліт і у Вірменії, і в Азербайджані, які ідеологічно «змішували» релігію та етнічну приналежність, наповнюючи їх націоналістичним дискурсом. За цим послідувало, що Карабаський конфлікт

у той час почав «обростати» релігійними мотивами, метафорами і символами, «які підтверджували важливість релігії і представляли конфлікт як боротьбу між Ісламом і Християнством [44, р. 16.]. Навмисно чи ні, але конфлікт в Нагірному Карабаху, таким чином, було сакралізовано, і на насильство, що відбувалося на війні, серед іншого, навішувався релігійний ярлик. Таким чином, політизація релігії призвела до деякої «релігізації» конфлікту.

Враховуючи те, що політики з обох сторін використовували релігію в якості маніпуляції національною свідомістю, доцільно розглянути також те, як окремі міжнародні актори використовували «релігійне забарвлення» Карабаської війни в своїх цілях. Так, окремі мусульманські країни або регіони відкрито підтримували азербайджанську сторону, сприймаючи цю війну як боротьбу з невірними християнами. Вірменський політолог Левон Мелік-Шахназарян так висловлювався про участь третіх осіб: «В Афганістані, в Чечні, в деяких арабських державах азербайджанська пропаганда домоглася успіхів. В результаті цього вже з 1992 року карабахцям довелося оборонятися від агресії Азербайджану, посиленою багатьма тисячами ісламських найманців і фанатиків з названих держав і регіонів. Досить сказати, що тільки з Афганістану на «священний джихад» прибуло понад 3,2 тисячі моджахедів, що повірили, що їм випала доля воювати з братами-мусульманами проти гяурів» [13]. Приймаючи до уваги зростаючу протягом ХХІ ст. напруженість, пов'язану з терористичними актами радикальних ісламістів, подібні факти дійсно викликали стурбованість і підвищували ймовірність загострення ситуації. Знову ж таки, за свідченням вірменського політолога Мелік-Шахназаряна, проти Нагірно-Карабахської Республіки, воювали і багато осіб, що згодом придбали сумну популярність вбивць і кровопивців: Шаміль Басаєв, Хаттаб, Руслан Гела, Доку Умаров, Салман Радугєв, афганські і пакистанські таліби, турецькі ультранаціоналісти [13]. Отже, можна припустити, що всі ці радикальні діячі

використовували азербайджано-вірменський конфлікт для посилення власного іміджу радикальних борців за «ісламський світ».

З іншого ж боку, в контексті Карабаського конфлікту має місце і демонізація Ісламу як такого і зокрема Азербайджану як мусульманської країни. В західних європейських країнах неодноразово висловлювалися побоювання з приводу «ісламської експансії» та можливих утисків християнського населення НКАО. Так, ще в період липневої провокації на товузьській ділянці азербайджанського держкордону Франція фактично проявила радикальну азербайджанофобію і туркофобію. Далі, ці особливості політики Парижа епохи Макрона набули незворотний характер під час 44-денної війни восени 2020 р. За словами азербайджанського журналіста Зульфугара Ібрагімова, «Франція перестала дипломатично приховувати свої фобії і відкрито встала на сторону Вірменії» [5]. Про це свідчить те, що депутат французького парламенту (від департаменту Валь-д'Уаз) Франсуа Пуппоні вніс нову резолюцію, яка закликає вимагати від Парижа натиснути на Азербайджан і змусити повернути Вірменії диверсантів, затриманих вже після завершення війни на землях, переданих Азербайджану [7]. Таку позицію Парижа можна пояснити наявністю двох внутрішніх факторів. По-перше, це так зване вірменське лоббі, оскільки Франція – друга після США країна з найпотужнішою і впливовою вірменською діаспорою, дії якої часто направлені саме на дескредитацію азербайджанського і турецького народу. По-друге, на сьогоднішній день у Франції дійсно існують анти-мусульманські настрої, які лише посилюються через вбивства і терористичні акти на релігійних заставках (варто згадати резонансне обезголовлення французького вчителя у жовтні 2020 р.).

Трохи схожа ситуація спостерігається і у Німеччині, де праві політичні сили намагаються використати війну у Карабаху в своїх цілях. Візит політиків з «Альтернативи для Німеччини» (АДН) в Нагірний Карабах привів до ноти протесту МЗС Азербайджану і заклику Центральної ради вірмен

припинити інсинуації. Наприкінці жовтня 2020 р. чотири політики з АДН нанесли візит в Степанакерт з метою оголошення про свою солідарність з Вірменією і звинувачення Туреччину і Азербайджану у військових злочинах. Ця поїздка в цілому вдало вписалася в загальну лінію даної партії, яка позиціонує себе як захисника традиційних християнських цінностей і супротивника «ісламізації Європи» [14]. Реакція Баку не змусила себе чекати – у понеділок, 19 жовтня, МЗС Азербайджану висловив в ноті протест бундестагу і ландтагу Бранденбурга і повідомив, що вніс чотирьох членів АДГ в список тих, кому заборонений в'їзд в країну. Цікавим є той факт, що, за даними Георгія Амбарцумяна, представника німецького підрозділу AGBU – Всевірменський благодійного союзу – в Німеччині може налічуватися близько 100 тисяч жителів вірменського походження. І, зважаючи на активність депутатів АДН, партія включилася в боротьбу за їхні голоси, оскільки раніше, в ході передвиборної кампанії в бундестаг у 2017 році праві популісти активно агітували за своїх кандидатів російською мовою, намагаючись залучити до виборів аполітичних виборців з числа німців-переселенців з колишнього СРСР. Звідси випливає, що «загроза Християнству і військові злочини проти вірмен», скоріше за все, просто слугували прикриттям політичних амбіцій правих німецьких сил, бажаючих таким чином привернути увагу певної частини електорату.

Крім того, у «релігізації» конфлікту не відставали від своїх німецьких і французьких партнерів і росіяни. Так, окремі видання також поширювали новини про християнські храми в Нагірному Карабаху, які постраждали від азербайджанських обстрілів. У відповідь на це військово-політичний оглядач Олександр Кравченко проголосив, що військові відпускники, приватні військові компанії «Вагнер» або «Патріот» цілком ймовірно можуть відправитися на «захист християнства» в Нагірний Карабах. Експерт заявляв, що в російському Ростові-на-Дону розгорнуто центр з відбору «православних джихадистів», і рекрутування проходить по всій Росії і навіть в інших

державих пострадянського простору [27]. В цілому навішування «релігійного ярлику» саме Росією першопричиною має скоріше регіональне суперництво РФ і Туреччини, яке у деяких аспектах також має релігійний вимір. По-перше, певний інформаційний привід росіянам подарував президент Туреччини Реджеп Ердоган прийняв рішення, згідно з яким Собор Святої Софії в Стамбулі перестав бути музеєм, а став мечеттю, де почали проводитися мусульманські богослужіння. По-друге, образа росіян на Ердогана набрала обертів через надання ПЦУ томосу Вселенської патріархії. На думку Кремля, Реджеп Ердоган міг і повинен був вплинути на патріарха Варфоломія І, щоб томос для України не відбувся. Так, з урахуванням названих факторів, Росія почала приміряти на себе роль «світового захисника православ'я» та головного критика Вселенської патріархії, що в кінці кінців відобразилося і під час загострення конфлікту в Нагірному Карабаху, коли випала нагода для втручання безпосередньо самої РФ і зокрема РПЦ.

Отже, розглядаючи приклади вищеназваних країн, можна зробити висновок, що розігрування «релігійної карти» в Карабаському конфлікті, перш за все, є спробою посилити вплив окремих політичних партій та інституцій, просунути власні інтереси, ще раз підтвердити свій політичний курс, а вже потім – захистити християн чи мусульман. При цьому треба зауважити, що надання Карабаського конфлікту релігійного сенсу є руйнівним і вибухонебезпечним процесом, наслідки якого у перспективі можуть поширитися далеко за межі Карабаху та Вірменії з Азербайджаном.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ У НАГІРНОМУ КАРАБАХУ

2.1. Історичні витоки конфлікту

Аналіз першоджерел та літератури свідчить, що основна мета територіальних домагань і військових дій вірменської сторони проти Азербайджану з самого початку полягала в бажанні закласти за рахунок азербайджанських земель основу вірменської держави, а потім, розширюючи його різними шляхами, створити «Велику Вірменію». Хоча в роки радянської влади питання про Нагірний Карабах і піднімалося неодноразово, але вірмени та їх покровителі в той час не змогли досягти своїх цілей. Тому вони змушені були чекати настання певного історичного моменту [11, с.147-154.].

Спочатку «Карабах» як історико-географічне поняття позначало конкретний простір, однак згодом було віднесено до великої географічної території Азербайджану [34, с.66-80]. Назва Карабаху, що вважається невід'ємною частиною Азербайджану, походить від азербайджанських слів «гара» (чорний) і «баг» (Сад), а само слово «Карабах», яким азербайджанський народ назвав частину своєї території згадувалося ще в початкових джерелах 1300 років тому (з VII ст.) [11, с.158-161].

Зауважимо, що, будучи політико-географічним простором, в історії завжди існувало поняття не «Нагірний Карабах», а скоріше поняття, що охоплювало всю територію Карабаху в цілому – гори, рівнини. Іншими словами, поняття «Нагірний Карабах» є «продуктом» більш пізнього часу і є назвою, даною з сепаратистських намірів одній з частин Карабаху [11, с.162]. За думкою Ібрагімова А.Г., звичайна логіка підтверджує вищевикладену тезу: якщо є Нагірний Карабах, значить є і рівнинний, тобто низинний, Карабах [11, с. 167-171]. Отже, виходить, що на сьогоднішній день в Азербайджані є як Нагірний Карабах, так і Низовинний Карабах (тобто рівнинний Карабах) [11, с. 167-171].

Цікаво, що сотні найдавніших, рідкісних зразків фольклору, музичних шедеврів азербайджанського народу були створені саме в Карабасі і пов'язані з Карабахом [11, с. 174].

Важливим документом в контексті доказу приналежності Карабаху до Азербайджану була Куракчайська згода. Згідно з нею, Карабахське ханство, як азербайджанська земля, було підпорядковане Росії, в тому числі і нагірна частина цього краю. [8, с.717-721].

За Кюрекчайською згодою 1805 р. Карабахське ханство фактично було приєднано до Росії, а його етнічний склад знайшов відображення в «Описі», складеному за розпорядженням головнокомандувача російською армією на Кавказі А. П. Єрмолова (1816-1827 рр.). Так, за «Описом» в Карабахській провінції з 20 095 сімей 15 729 були саме азербайджанськими (1111 в місті, 14 618 в селі), 4366 вірменськими, в тому числі албанськими (421 в місті, 3945 в селі). До речі, більшість цих вірмен були григоріанізованими і вірменізованими албанцями [11, с.174-176]. Тим не менш, в ході історичного розвитку і внаслідок масового переселення вірмен в Карабах тут стали з'являтися також і нові вірменські села. (Пізніше «на честь» переселення вірмени споруджували в Карабасі пам'ятники, але в 80-ті рр. XX століття їх було знищено). За офіційними даними, з 1828 по 1830 рр., всього за 2 роки, в Північний Азербайджан, в тому числі в Карабах, було переселено з Ірану 40 тис., а з Османської імперії 90 тис. вірмен, а з неофіційними вірменськими переселенцями їх кількість перебільшувала 200 тис осіб. [11, с.174-178].

Таким чином, царська Росія створила сприятливі умови для масового переселення вірмен в Північний Азербайджан, зокрема, в Карабах [11, с. 178]. Однак незабаром вірменська сторона почала вести відкриту боротьбу за здійснення ідеї «Великої Вірменії» на азербайджанських землях. Одним з основних компонентів цієї ідеї було знищення місцевого населення, тобто азербайджанців в Карабасі, Єревані, Нахічевані і інших землях

Азербайджану, і відповідно захоплення земель, на яких ті проживали [8, с.717-721].

З 1890 р. після провалу заколотів вірмен проти Османської держави, центром національної вірменської боротьби став Північний Азербайджан. За трактуванням азербайджанців, вірменська сторона, починаючи з 1905 р., приступила до цілеспрямованого масового винищення азербайджанського народу, і ця політика прийняла найбільш трагічну форму саме в Карабасі. Однак навіть учинені бійні в 1905-1906 рр. не заспокоїли вірмен, оскільки використовуючи історичні умови, створені Першою Світовою війною, вони «знову заповзялися створювати «Велику Вірменію» » [34, с.66-80].

У 1915 р. після провалу нових заколотів проти Османської держави вірменська сторона сконцентрувала основні сили на Південному Кавказі. Після падіння царської влади в Росії вірменські збройні угруповання об'єднуючись з дашнаками-більшовиками, перейшли до нового, більш страшного етапу втілення своєї національної ідеї [11, с.167].

Враховуючи вищевказані факти, можна зробити висновок, що початково території Карабаху все ж таки належали предкам азербайджанців (що підтверджується в історичних джерелах), однак починаючи з XIX ст. ці території дійсно почали активно заселятися вірменами. Отже, на одній території довелося співіснувати двом народам з різними етно-релігійними свідомостями, що в кінці кінців стало причиною зародження масштабного конфлікту, який знайшов свій «вихід» вже у XX ст.

2.2. Періодизація Карабаського конфлікту

Добре відомо, як Вірменія, так і Азербайджан стверджують, що Карабах – це їхня земля, наводять історичні підтвердження, цитують міжнародні договори та інтерпретують певні факти на свою користь. Відзначимо, що аргументи обох сторін водночас є переконливими і вкотре свідчать про те, що конфлікт має більш ніж тисячолітню історію, а земля

Карабаху полита кров'ю як вірменів, так і азербайджанців. У сучасному світі природнім було б використання цивілізованого об'єктивного підходу до вивчення конфлікту, навіть незважаючи на швидкоплинну війну 2020 р. [35, с.155-162.].

Отже, у зв'язку з тим, що конфлікт має давні витоки, його перебіг можна поділити на 5 великих етапи, організовані за хронологічно-проблемним принципом, та розглядати їх з позиції двох сторін.

I. Історичне коріння конфлікту (IV ст. до н.е. – XIX ст.)

1. Давня історія території Карабаху

Вірменська версія: Карабах (вірм. Арцах) був частиною Великої Вірменії і вірмени з давніх часів жили на цій території, при чому Велика Вірменія включала в себе значну частину Кавказу, Туреччини та Ірану. [34, с.86-90]

Азербайджанська версія: Карабах був частиною Кавказької Албанії з самого початку її існування – з IV століття до н.е. до VIII століття н.е [11, с.154-157].

2. Середньовічна історія Карабаху

Вірменська версія: в Середні віки вірмени жили в Карабасі і утворювали кілька маленьких феодальних князівств – мелікств. Кавказька Албанія не володіла Карабахом. Вірмени Карабаху воювали проти арабів і турків-сельджуків, так їм вдалося зберегти незалежність, хоча і неповну. [34, с.90].

Азербайджанська версія: Карабах був населений і управлявся кавказькими албанами, які поступово вірменізувалися після захоплення арабами у VII столітті н.е. Цей процес пройшов більш інтенсивно після того, як албанський католикосат був підкорений вірменською церквою у 1836 році [11, с. 137].

3. Утворення Карабаського ханства

Вірменська версія: Панах-Алі зміг захопити головну фортецю в Карабасі и проголосити себе ханом. Згодом його син Ібрагім, скориставшись міжусобицями вірменських меліків, підкорив собі весь Карабах [34, с.91].

Азербайджанська версія: Карабаське ханство було засноване у 1747 році як незалежне володіння азербайджанського тюрка Панах Али-хана із династії Джаванширів [11, с.138].

4. Захоплення Російською імперією Південного Кавказу (В результаті російсько-персидських війн Азербайджан був поділений між Росією та Іраном, Росія здійснювала контроль над усім Південним Кавказом).

Вірменська версія: переселення вірмен не спричинило значного впливу на демографічний склад Карабаху. Що стосується азербайджанських тюрк, то вони прийшли на Кавказ відносно недавно. Вони з'явилися в Нагірному Карабасі в останніх третині 18 ст. і складали не більше 3-4% населення, аж до включення території Нагірного Карабаху до складу Азербайджану у 1921 р. Етнічний термін «азербайджанці» з'явився тільки в 1930-х рр., а до цього росіяни називали їх «кавказькими татарами» або «тюрками» [34, с.92].

Азербайджанська версія: азербайджанці вважають, що всі їх проблеми і біди почалися з захоплення Росією їх території. Російський цар наказав переселити на Кавказ, зокрема в Азербайджан, вірмен з Ірану та Османської імперії [11, с.148]. На початку 20 ст. азербайджанці складали 43% населення Єревану.

II. Карабах на зламі історії у XX ст. (1918-ті – 1920-ті рр.)

1. Карабах в 1918-1920 рр. (Після падіння Російської імперії в 1917 році на Південному Кавказу з'явилися три нові республіки (Азербайджан, Вірменія та Грузія).

Вірменська версія: в цей період Нагірний Карабах воював за об'єднання з Вірменією, і в 1919 р. Народне зібрання Нагірного Карабаху підписало угоду с Азербайджаном, згідно з якою сторони погодились, що питання статусу регіону буде вирішено на Паризькій мирній конференції. До

проведення конференції вірмени погодились тимчасово підкорюватись владі Азербайджану [34, с.93].

Азербайджанська версія: в 1918-1920 рр. Нагірний Карабах був частиною Азербайджану, однак вірмени розв'язали війну з метою захоплення цієї і кількох інших азербайджанських територій. В 1919 р. Народне зібрання Нагірного Карабаху визнало верховну владу Азербайджану [11, с.159]. 12 січня 1920 року на Паризькій мирній конференції Верховна рада країн Антанти визнала де-факто незалежність Азербайджану [33, с.155-162.].

2. Події березня 1918 р.

Вірменська версія: в Баку вірмени знаходились під загрозою небезпеки та вбивства здійснювались обома сторонами [34, с.94].

Азербайджанська версія: в березні 1918 р. під більшовицькими лозунгами вірменські націоналістичні угруповування вбили тисячі азербайджанців в Баку та в інших регіонах Азербайджану [11, с.160].

3. Нагірний Карабах та Ліга Націй

Вірменська версія: Ліга Націй відмовилась визнати незалежність Азербайджану через територіальні претензії останнього на Східний Кавказ, зокрема на Нагірний Карабах, а також в силу відсутності належного контролю за своєю територією і забезпечення легітимації кордонів цієї території [34, с.94].

Азербайджанська версія: в квітні 1920 р. Азербайджан був захоплений Червоною Армією. До моменту оприлюднення заявки в Лігу Націй Азербайджан уже не був незалежною державою [11, с.60].

Ліга Націй також відмовилась визнавати Вірменію в якості держави з певними територіальними кордонами і в грудні 1920 р. також відхилила її заявку при прийом [34, с.95].

III. Нагірний Карабах у складі СРСР (1920-ті – 1990-ті рр.)

1. Нагірний Карабах під час радянзації Кавказу (1920-ті рр.)

Вірменська версія: після приходу комуністів на Південний Кавказ в 1921 році Сталін віддав Нагірний Карабах Азербайджану. Це рішення було направлене на умиротворення Туреччини та її лідера Ататюрка. Крім того, Азербайджан отримав Нахчіван [34, с.96].

Азербайджанська версія: рішення від 5 липня 1921 р. «залишити» (а не «передати») було прийняте не лише особисто Сталіним, а колективно Кавказьким бюро Російської Комуністичної Партії, членами якої були всього два азербайджанці, кілька вірмен, а також представники інших національностей. В той же час більшу частину Азербайджану – Зангезур – передали Вірменії [11, с.161].

2. Нагірний Карабах в радянський період

Вірменська версія: протягом всього радянського періоду Нагірний Карабах був об'єктом дискримінації та чисельність його населення зменшувалась, а азербайджанського збільшувалась [34, с.96].

Азербайджанська версія: економічна ситуація в Нагірному Карабасі була краще, ніж в середньому в Азербайджані. В той час як вірмени мали автономний статус в Азербайджані, азербайджанці у Вірменії, зокрема в Зангезурі, не мали жодного закріпленого статусу [11, с.162].

IV. Загострення ситуації в Карабаху і початок бойових дій (1988-1991 рр.)

1. Безпосереднє зав'язування конфлікту (1988 р.)

Вірменська версія: вірмени почали мирні демонстрації та звернулись до Москви з проханням про передачу Нагірного Карабаху Вірменії, на що азербайджанці відповіли насиллям [34, с.97].

Азербайджанська версія: 24 лютого були вбиті два молодих азербайджанці, вони стали першими жертвами конфлікту. Вірмени були добре озброєні і готові до війни ще до початку конфлікту [11, с.162-164].

2. Сумгаїтські події 1988 р.

Вірменська версія: насилля в Сумгаїті було відповіддю азербайджанців на вірменську петицію та показало ставлення азербайджанців до вірменів. Саме після сумгаїтських подій армяни відчували себе вільними від влади азербайджанців [34, с.98].

Азербайджанська версія: насилля в Сумгаїті відбулося на низовому рівні і було викликане притоком азербайджанських біженців з Вірменії. За кілька днів до цих подій в місті з'явилися представники вірменських та зарубіжних телекомпаній, щоб надалі розказати про погроми і підвищити градус конфлікту. При цьому багато заможних вірмен покинули місто завчасно [11, с.162-164].

3. Землетрус у Вірменії в 1988 р.

Вірменська версія: вірмени не можуть пригадати такого випадку, щоб азербайджанський літак привозив рятувальників. Навпаки, стверджують, що азербайджанці намагались вилучити максимальну вигоду з трагічної ситуації, що склалася [34, с.99-101].

Азербайджанська версія: Азербайджан надіслав команду рятувальників, але літак, який перевозив їх, розбився поблизу Єревану. Вірменські навігатори навмисно заплутали екіпаж літака [34, с.99-101.].

4. Операція «Кільце»

Вірменська версія: в квітні 1991 р. загони поліції спеціального призначення Азербайджану та СРСР провели операцію «Кільце», витіснивши вірменське населення з Чайкенду та інших азербайджанських селищ [34, с.102].

Азербайджанська версія: вірменські бомбардування тероризували азербайджанське населення та здійснювали рейди, в результаті яких загинули 54 азербайджанці. У відповідь на ці дії правоохоронні органи здійснили операцію по взяттю під контроль Чайкенда та інших населених пунктів [11, с.165].

V. Війна в Карабаху під час і після розпаду СРСР (1991-1993 р.)

1. Нагірний Карабах в період розпаду СРСР

Вірменська версія: в 1991 році Нагірний Карабах провів референдум та оголосив незалежність. Цей регіон мав право на відокремлення згідно з законом СРСР від березня 1991 р. про процедуру виходу радянських республік, який передбачав, що у випадку, якщо союзна республіка забажає вийти зі складу СРСР, автономна республіка або автономна область можуть відділитися від цієї республіки [34, с.99-101].

Азербайджанська версія: референдум в Карабасі був незаконним, проведений в умовах збройного конфлікту та за відсутності азербайджанського населення [8, с.717-721]. Азербайджан отримав незалежність після розпаду СРСР та ніколи не використовував закон СРСР від березня 1991 р. про процедуру виходу радянських республік [8, с.717-721]. Тому у відповідних резолюціях Рада Безпеки ООН підтвердила суверенітет Азербайджану над Карабахом [8, с.717-725].

2. Військові дії 1992-1993 рр.

Вірменська версія: вірмени були змушені створити буферну зону для забезпечення безпеки вірменського населення від азербайджанських збройних сил [34, с.105].

Азербайджанська версія: вірмени почали етнічні чистки в Нагірному Карабасі і далі – в семи прилеглих районах, скориставшись внутрішньою нестабільністю в Азербайджані [11, с.147-154].

3. Падіння Шуші

Вірменська версія: Шуша була стратегічно важливим містом, звідки азербайджанські збройні сили обстрілювали навколишні села та регіони НКР [34, с.105].

Азербайджанська версія: в той час як при посередництві президента Ірану лідери Азербайджана та Вірменії проводили переговори в Тегерані, вірменські збройні сили штурмували та захопили Шушу [11, с.167-168].

4. Падіння Ходжали

Вірменська версія: ходжалинські події – результат змови азербайджанської опозиції з метою повалення тогочасного президента республіки Аяза Муталібова [34, с.105]. Вірмени залишили коридор, щоб дозволити азербайджанцям бігти з Ходжали [34, с.105].

Азербайджанська версія: ходжалинські події – геноцид, здійснений з метою залякування азербайджанців.

V. Загострення конфлікту у 2020 р.

Вірменська версія: Вірменія захищає самостійність НКР, та всі її дії спрямовані на підтримку дружніх відносин та жителів Карабаху на самовизначення [34, с.107-108].

Азербайджанська версія: азербайджанська сторона висуває ряд цілей, яких вони хочуть досягти. Цілі:

- вирішення проблеми з біженцями та вимушеними переселенцями;
- стабільна економіка та успішний розвиток інфраструктури;
- відновлення територіальної єдності країни [11, с. 170].

Отже, вище було наведено періодизацію Карабаського конфлікту з огляду на позиції обох сторін і з урахуванням найважливіших подій в контексті їхнього історичного значення та впливу на підвищення конфліктності. Так, завдяки цій періодизації можна чіткіше зрозуміти специфіку розбіжностей Вірменії та Азербайджану і дослідити, що сторони із самого початку позиціонували себе як приналежних до двох різних цивілізацій.

2.3. Сучасний стан Карабаського конфлікту

Щоб краще зрозуміти сучасну ситуацію на конфліктній території треба з'ясувати причини ескалації саме станом на 2020 р., а також військовий потенціал кожної з країн перед загостренням конфлікту.

Отже, наведемо основні чинники відновлення Карабаської війни:

- Азербайджан має військову перевагу в порівнянні з Вірменією: доходи, отримані під час нафтового буму 2000-х років, були вкладені в створення добре підготованої і озброєної армії. Можливо, Азербайджан вирішив скористатися цією перевагою, щоб змінити ситуацію в регіоні конфлікту, з тим щоб при продовженні переговорів з Вірменією виступити з більш сильної позиції, а не зі слабкою позиції сторони, що програла війну, як це було в 1994 р.
- Пряма підтримка Туреччини, чий вплив у регіоні різко зріс після успішного втручання Анкари в конфлікти в Сирії та Лівії, надала керівництву Азербайджану впевненість в досяжності успіху.
- Провідні світові держави зайняті кризою, пов'язаною з пандемією коронавірусу. У США, на додаток до всього, вибори президента були головним фокусом політичного керівництва.
- Світова економіка рухається до довгої кризи, і ціни на нафту – головне джерело поповнення бюджету Азербайджану – навряд чи залишаться на нинішньому рівні. А це означає, що фінансові можливості для зміцнення військового потенціалу країни можуть бути обмежені.
- Нарешті, Карабах – гористе місце, а значить з приходом зими пересувати бойову техніку було б складніше і тому потрібно було провести операцію до того, як настане несприятлива погода.

Якщо ж розглядати аспект військової підготовки і озброєності країн, то поки конфлікт в Нагірному Карабаху знаходився в замороженої стадії, обидві сторони заявляли про готовність вирішити його силою [25, с.7-23].

Оцінити потенціал кожної зі сторін було важко – точних даних про військові закупівлі у відкритих джерелах немає. З вірменської сторони частина військової техніки була розміщена на території Нагірного Карабаху, однак про неї майже нічого не було відомо [25, с.7-23]. Більш-менш точно можна судити про озброєння, які Баку і Єреван закуповували в останні роки,

але те, що залишалося у військах з 1990-х років, було покрито таємницею [16, с. 13-17].

Зауважимо, що у період з 2000 р. до середини 2010-х рр. Азербайджан озброювався набагато активніше – дозволяли високі ціни на нафту. Далі, у другій половині 2010-х років Азербайджан зменшив закупівлі озброєнь, пояснюється це тим, що все необхідне у нього вже було [25, с.7-23]. Однак за рік до війни Азербайджан відновив закупівлю зброї в Туреччині. Експорт озброєння з цієї країни в Азербайджан виріс в шість разів, до 36 млн доларів за серпень і 77 млн доларів за вересень [26]. Так, у 2020 році Баку купив, зокрема, безпілотні літаки Bayraktar, які ефективно застосовувалися в Карабасі восени 2020 р. [26].

Слід зауважити, що витрати Азербайджану на озброєння відрізнялися більшою свідомістю, планування було більш ретельним, із застосуванням досвіду війни на Близькому Сході. Крім того, до нинішнього конфлікту Азербайджан «підійшов» добре ідеологічно підготованим, про що свідчать, наприклад, акції протесту в Баку в липні 2020 р., де лунали прямі призови до військового втручання і повернення Карабаху. З цього випливає, що Нагірному Карабаху не судилося залишитися зоною «замороженого конфлікту», оскільки обидві сторони припускали відновлення бойових дій в будь-який момент, і в останні 5 років це «передчуття» особливо посилювалося.

Починаючи з середини 2010-х рр. Вірменія також стала витрачати більше грошей на озброєння. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем світу (SIPRI), обсяг військового імпорту Вірменії з 2014-го по 2019 роки – в 3,5 рази більше, ніж з 2009-го по 2014 рр. [26]. Були придбані системи залпового вогню «Смерч», велика кількість протитанкової зброї, зенітно-ракетних комплексів, зенітно-ракетні комплекси "Тор М2КМ", дивізіон ракетних комплексів «Іскандер-Е» [26].

Тим не менш, події 2020 р. показали, що вірмени не кращим чином використовували навіть ті скромні ресурси, які у них були, однак те, що війна

тривала так довго, стало показником того, що у вірмен не було проблем з морально-психологічними якостями – вони були на найвищому рівні. За думкою Коновалова В.Н., оборона була дуже наполегливою, а якість особового складу досить непоганою [16, с. 13-17].

Важливим моментом у цій війні стало використання авіації. Обидві країни перед початком війни проводили навчання, причому Азербайджан проводив їх спільно з Туреччиною, а Вірменія – з Росією [26]. З 29 липня по 10 серпня під час навчань на азербайджанському аеродромі Гянджа дислокувалися турецькі винищувачі. При чому згодом у Вірменії стверджували, що частина цих винищувачів могла залишитися на місці і підтримувати азербайджанські сили під час війни [26]. Єреван навіть звинуватив турецьких пілотів в тому, що вони збили вірменський штурмовик Су-25. Цю інформацію підтвердити не вдалося, але фотографії турецьких винищувачів в Гянджі на супутникових знімках згодом опублікував у своєму твіттері журналіст New York Times Крістіан Тріберт [26]. Звичайно, подібні прецеденти ще більше загострювали не тільки двосторонні вірмено-азербайджанські відносини, а й ускладнювали багатосторонню, регіональну взаємодію. Зауважимо, що пізніше Азербайджан визнав, що турецькі винищувачі дійсно знаходилися на аеродромі в Гянджі, але в бойових діях не брали участь [26].

При цьому ні Карабах, у якого було кілька бойових вертольотів і літаків, ні Азербайджан, який мав на озброєнні не тільки вертольоти і штурмовики, але і власні винищувачі, активно пілотовану авіацію не використали – обидві сторони підозрювали один одного в наявності ефективних засобів ППО. Так, у боях в Карабасі в основній масі протиповітряною обороною виявилися старі комплекси «Оса» і «Стріла» [26].

У випадку з Карабахом і Вірменією навряд чи вийшло б створити розвинену систему протиповітряної оборони з швидким виявленням цілей,

обробкою і передачею інформації засобам ураження. У країни просто не вистачило б грошей на організацію ППО. Витрати на створення повноцінної системи ППО оцінюються експертами в десять річних бюджетів Вірменії [16, с. 13-17]. Крім того, існуюча ППО в Нагірному Карабасі була орієнтована на боротьбу з ударними вертольотами і штурмовиками, а в небі їм протистояли невеликі дрони [23, с.31-58].

Таким чином, ураховуючи відомості про озброєння обох країн, можна було визначити їхню тактику, щоб надалі більш детально розуміти логіку перебігу подій під час війни. При цьому, звичайно, складно визначити, наскільки, наприклад, успіх військової операції Баку став наслідком ретельної підготовки і планування, або ж умови склалися певним чином і азербайджанські військові вдало імпровізували [23, с.31-58].

Безпосередньо конфлікт розпочався 27 вересня з взаємних обстрілів в п'яти районах на лінії зіткнення – в районі гори Муровдаг, селищ Талиш і Мардакерт (Агдере) на півночі зони, яку контролювали вірмени, а також на півдні в Джебраїльському і Фізулінському районах [16, с. 13-17]. У загальному плані війна вилася в бої за двома напрямками - на півночі і півдні Карабаху [26].

Протягом декількох днів Азербайджан не міг переламати ситуацію на свою користь і бої йшли в районах уздовж лінії зіткнення, але до 9 жовтня на півдні азербайджанські сили взяли місто Джебраїл - адміністративний центр одного з семи районів Азербайджану поза територією колишньої радянської НКАО, яке вірменські сили повністю або частково захопили в війні 1992-1994 рр. [26]. Тоді це місто було повністю покинуте жителями і зруйноване, і продовжує лежати в руїнах до сих пір, однак до 2020 р. контролювалося вірменськими силами. Воно знаходиться в 20 кілометрах від сучасної лінії розмежування сторін, яку азербайджанські військові подолали майже за два тижні, тобто їхній наступ в перші дні ніяк не можна було назвати стрімким [26].

Ще через декілька днів зруйнували контрольований вірменами Гадрут – перший райцентр вже на території самого Нагірного Карабаху, а не окупованих районів Азербайджану. Це було перше місто на шляху азербайджанських частин, в якому залишалися мирні жителі [26]. *Саме з падінням Гадруту ситуація змінилася – азербайджанські війська стали просуватися більш інтенсивно, а вірмени – відступати.*

Азербайджанські сили наступали в основному на півдні, уздовж вірмено-іранського кордону. Після Джебраїлу і Гадруту Азербайджан узяв під контроль Фізулі, Зангелан, Кубатли. Цілями подальшого наступу було місто Лачін, через який проходить шосе, що зв'язує Шушу і Степанакерт з Вірменією, а також саме місто Шуша [26]. Обидві цілі розташовувалися в гористій місцевості, і наступ на них не був стрімким, хоча опір вірменських сил до того моменту послабився. В результаті азербайджанці без важкої техніки по горах дійшли до Шуші, і після боїв в районі цього міста воно опинилося в їх руках. *Це стало вирішальним подією в конфлікті - після взяття міста війна закінчилася – у ніч на 10 листопада було встановлено режим повного припинення вогню, що по суті стало капітуляцією Вірменії.* [26].

Що ж стосується післявоєнного врегулювання, встановлення режиму безпеки та формального закріплення стану справ, то неабияку роль тут зіграла Росія, яка традиційно претендує на роль регіонального лідера і у інтересах якої було показати свою ефективність як медіатора. Крім того, вже з 10 листопада почалося введення російського миротворчого контингенту на територію Карабаху. В цілому ж по багатьом параметрам ситуація фактично повернулася до тієї, що була до початку першої війни в 1991 році. Розглянемо більш детально підсумки війни, наведені у згоді між лідерами Вірменії та Азербайджану [10].

1. Азербайджанська артилерія стоїть на пагорбах Шуші в декількох кілометрах від житлових кварталів Степанакерта, столиці Карабаху;

сам Карабах фактично відрізаний від Вірменії. Крім цього, Баку отримав також наземний перехід до свого ексклаву в Нахічевані по території Вірменії (чого не було ніколи).

2. Вірменський Карабах не припиняє своє існування фізично, але буде радикально скорочений територіально, а його майбутній політичний статус взагалі ніяк не згадано в договорі.
3. Нарешті, Азербайджан, погодившись на компактне проживання вірмен в Карабасі (без статусу, але під захистом російських миротворців), отримає натомість фактичну територіальну прибавку: транспортний коридор від основної території Азербайджану в свій ексклав Нахічевань через територію Вірменії. Коридор важливий для Баку насамперед тим, що Нахічевань має кілька кілометрів спільного кордону з основним союзником Азербайджану в регіоні – Туреччиною (інша частина країни такої межі не має).

РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ У КОНФЛІКТІ В НАГІРНОМУ КАРАБАСІ

3.1. Виявлення основних тригерних точок Карабаського конфлікту

Проаналізувавши перебіг конфлікту, можна виокремити три групи тригерних точок конфлікту:

1.Посилення впливу сусідньої РФ на спірній території головних акторів.

В черговий раз зазначимо, що територія Нагірного Карабаху з давніх часів була «спірною», і хоча її переважно населяли вірмени, однак у XIII ст. ця територія потрапила у залежність тюркських племен. Так продовжувалося до XIX ст., поки більша частина Закавказзя не увійшла до складу Російської імперії; власне з цього моменту Росія набула суб'єктності у Карабаському питанні як такому. Тим не менш, це не принесло спокою та суттєвої стабілізації ситуації: протягом всього XIX ст. (і особливо наприкінці століття) у регіоні посилювалися національні рухи, в т.ч. вірменські та азербайджанські. Крім того, ситуація ускладнювалася присутністю поруч Османської імперії, яка традиційно підтримувала мусульманське населення, а під час Першої світової війни османам на короткий строк навіть вдалося встановити контроль над Карабахом (однак після визнання поразки у війні війська з території були виведені) [34, с.66-80].

Зауважимо, що територія Нагірного Карабаху мала велике значення і для блоку Антанти, особливо для англійців. Саме тому після відходу турків і зайняття цих територій британцями, вони всіма силами переконували вірмен визнати владу азербайджанців, оскільки таким чином Азербайджан виконував би роль нафтового форпосту Британії на Каспії [12].

Активні бойові дії у той час припинилися лише тоді, коли владу на територіях сучасних Вірменії та Азербайджану захопили більшовики. Власне у цей момент перед радянською владою особливо гостро постало питання віднесення Нагірного Карабаху до тієї чи іншої сторони. За деякими даними,

у партійній верхівці довго йшли дискусії, однак в кінці кінців було прийняте рішення залишити Карабах у Азербайджанській РСР (вважається, що лобював таке рішення Сталін) [11, с.147-154].

7 липня 1923 р. було утворено НКАО (Нагірно-Карабаську Автономну Область), причому кордони було «скроєно» так, що Карабах став анклавом на території АРСР. Звичайно, такий стан речей не міг повністю задовольнити вірмен, хоча НКАО і мала основні елементи самоврядування, а її адміністративний статус було закріплено у двох конституціях СРСР 1936 р. і 1977 р. Так, у різні роки після смерті Сталіна вірменське партійне керівництво, (як і у Карабаху, так і у Вірменській РСР), поверталось до цього питання на різних рівнях. Водночас не слід забувати, що на території Вірменії проживала також і азербайджанська діаспора, яка не мала навіть культурної автономії. Більше того, мали місце і такі епізоди: під приводом розміщення вірмен, які мігрували з-за кордону, 23 грудня 1947 р. та 10 березня 1948 р. Рада Міністрів СРСР прийняла особливі постанови про переселення колгоспників та інших азербайджанців з Вірменської РСР до Куро-Аракської низовини Азербайджанської РСР. Згідно з цими постановами, в 1948 і 1953 роках понад 100 тисяч азербайджанців були насильно виселені з історичних рідних земель – гірських районів Вірменії – в безводні в ті часи Муганські і Мильські степи. Цей приклад наведено для того, щоб підкреслити, що етнічні утиски мали двосторонній характер, і вся справа не обмежувалася лише територією НКАО. Зважаючи на все вищезазначене, можна судити про далекоглядність радянської політики та ґрунтовність прийнятих тоді рішень, оскільки виходило, що обидва народи не були вдоволені в повній мірі, і це призводило до зростання напруженості [33, с.155-162].

В кінці кінців, «гнійник» назрів у часи «перебудови» 1988-1989 рр., результатом чого стала Карабаська війна 1992-1994 рр., в ході якої було утворено самопроголошену Нагірно-Карабаську республіку, причому

територія її суттєво розширилася – республіка отримала спільний кордон з Вірменією і, більше того, декілька прикордонних азербайджанських міст [11, с.147-154].

Як вже вказувалося декілька раз раніше, у спадок від СРСР Росія отримала (і скоріше за власним бажанням) особливий статус «медіатора» або т.з. Великого брата, який «доглядає» за усіма колишніми союзними республіками. Однак тепер, звичайно, ситуація ускладнилась тим, що Вірменія та Азербайджан стали незалежними суверенними державами, які отримали змогу самостійно приймати політичні рішення, в т.ч. і з приводу Карабаського питання. Якщо розглядати останні 10-15 років в якості сучасної віхи розвитку конфлікту, то можна вважати дії російського керівництва досить ефективними. Так, наприклад, С.М. Маркедонов у своїй роботі зазначає: «У листопаді 2008 року в замку Маєйндорф (Московська область) президентами РФ, Азербайджану та Вірменії була підписана міждержавна декларація, яка стала першою після 1994 року, укладеної безпосередніми учасниками етно-політичного конфлікту» [21].

На той момент жоден з посередників, що приймали участь у врегулюванні (Іран або США), на жаль, не змогли досягти такого результату.

Наступним епізодом стала вже масштабна ескалація 2016 р., коли РФ знов зайняла обережну посередницьку позицію, в результаті чого відповідні домовленості між начальниками військових штабів Азербайджану та Вірменії було підписано у Москві. Приймаючи до уваги ці факти, стає очевидною необхідність для російського керівництва проявити себе у поточній ситуації як регіональний лідер, що здатен впливати на партнерів [22, с.129-138].

Далі, окреслимо стан двосторонніх відносин і їх специфіки між Вірменією і Азербайджаном та іншими сторонами. Як вже згадувалось раніше, Вірменія сьогодні – фактично єдиний військово-політичний союзник РФ у Закавказзі, що закріплено у відповідних угодах; і більше того, ця країна

не раз демонструвала свою схильність до Росії у спірних неоднозначних ситуаціях. Так, наприклад, під час конфлікту з Анкарою у 2015 р. з приводу збитого російського СУ-24 Серж Саргсян на саміті ОДКБ заявив: «Даний крок Туреччини ніяк не сприяє консолідації міжнародних зусиль, спрямованих на протидію тероризму, врегулювання ситуації в Сирії і відновлення миру в регіоні»; і на фоні утриманих коментарів Лукашенко і Назарбаєва як «близьких партнерів-друзів», цей крок Вірменії здавався особливо цінним [15].

Отже, здавалося б, що підтримати Вірменію сьогодні, восени 2020 р., - очевидний крок, і до того ж, Азербайджан також має сильного партнера – Туреччину, яка практично єдина відкрито заявляє про свою підтримку азербайджанців у Карабаському конфлікті. Однак при більш детальному розгляданні конфігурації сил у регіоні, все не так просто. Річ у тім, що Росія та Азербайджан мають спільні інтереси, які фактично не дозволяють сваритися через загострення ситуації в НКР. По-перше, питання національної безпеки: країни ділять спільний дагестанський «шматок» державного кордону, а, як відомо, ця територія є своєрідною «пороховою бочкою», особливо з урахуванням зростаючої в останні роки терористичної загрози (комірок ІДІЛ та ін. радикальних організацій, в т.ч. у РФ). По-друге, незважаючи на непричетність Азербайджану до ОДКБ та ЄАЕС, країна і не засіхає на вступ до ЄС і НАТО, на відміну від тієї ж Грузії, а значить і не є «антагоністом» РФ з протилежного табору.

Виходячи з усього вищевказаного, можна зробити висновок, що Росія з належною повагою ставиться до позицій обох країн-учасниць, що в свою чергу обумовлено бажанням ефективно використовувати регіональний контекст і, вдало користуючись ситуацією, посилювати свої позиції [15].

2. Пряме протистояння азербайджанського та вірменського військового сектору.

Пряме військове протистояння, звичайно, виражається під час відкритих воєнних дій Першої та Другої Карабаської війни. Провісниками Першої Карабаської війни стали події 20 лютого 1988 року, коли рада депутатів Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО), переважно заселеної вірменами, звернулася до керівництва СРСР, Вірменської РСР і Азербайджанської РСР з проханням про передачу Нагірного Карабаху Вірменії. Політбюро ЦК КПРС відповіло відмовою, що призвело до масових акцій протесту в Єревані і Степанакерті, а також до погромів серед як вірменського, так і азербайджанського населення [11, с.161-165].

У грудні 1989 року влада Вірменської РСР і НКАО підписали спільну постанову про включення області до складу Вірменії, на що Азербайджан відповів артилерійським обстрілом карабахської кордону. У січні 1990 р. Верховна Рада СРСР оголосив надзвичайний стан в зоні конфлікту [11, с.161-165].

В кінці квітня - початку травня 1991 року в НКАО була проведена операція «Кільце» силами ОМОНу Азербайджану і військ МВС СРСР. Протягом трьох тижнів депортації піддалося вірменське населення 24 карабахських сіл, більше 100 чоловік були вбиті. Сили МВС СРСР і радянської армії проводили акції з роззброєння учасників зіткнень до серпня 1991 року, коли в Москві почався путч, який призвів до розвалу СРСР [34, с.86].

2 вересня 1991 року в Степанакерті було проголошено Нагірно-Карабахську республіку. Офіційний Баку визнав цей акт незаконним. У ході війни між Азербайджаном, Нагірним Карабахом і Вірменією, яка підтримує його, сторони втратили вбитими від 15 тис. До 25 тис. чоловік, більше 25 тис. отримали поранення, сотні тисяч мирних жителів покинули місця проживання. З квітня по листопад 1993 року Рада безпеки ООН прийняла чотири резолюції з вимогою про припинення вогню в регіоні [34, с.86]. 5 травня 1994 р. три сторони підписали угоду про перемир'я, в результаті якого

Азербайджан фактично втратив контроль над Нагірним Карабахом. [33, с.155-162].

Бойові дії Другої війни почалися 27 вересня 2020 року – на початку ескалації сторони звинувачують одна одну. Бої спалахнули по всій так званій лінії зіткнення – неофіційному кордоні між самопроголошеною республікою Нагірний Карабах («Арцах»), який був визначений угодою 1994 р. про припинення вогню між Вірменією і Нагірним Карабахом, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого [2, с.119-126].

На відміну від попередніх спалахів насильства в регіоні після 1994 р., на цей раз йшла повномасштабна війна із застосуванням різних видів озброєнь, включаючи важкі. Обидві країни ввели військовий стан і оголосили про мобілізацію (Азербайджан - тільки в частині своїх регіонів). Повідомлення про бомбардування і артилерійські обстріли мирних поселень надходять з обох сторін – зокрема, обстріл міста Тертер і ще кількох районів Азербайджану, а також столиці невизнаної республіки, Степанакерта [2, с.119-126].

3. Зацікавленість Туреччині у результатах Карабаського конфлікту та її стурбованість щодо значного впливу російської сторони.

Далі, для повноти картини доцільно розглянути і Туреччину з її інтересами в контексті Нагірного Карабаху. Аргументація, що наведена нижче, взята зі статті російського політолога для видання «Медуза», і є практично прямою цитатою автора.

Отже, за думкою Сергія Маркедонова, «У Анкари можуть бути і далекоглядні цілі:

1. Замінити Росію в якості головного партнера Азербайджану, який готовий реально підтримати його під час найважливішого конфлікту.
2. Забезпечити безпеку нафтопроводу Баку - Джейхан і Південно-Кавказького газопроводу з Азербайджану до Туреччини, маршрут яких

проходить поруч з кордоном Вірменії (саме там йшли бої у липні 2020 року). Газопровід - альтернатива поставкам газу з Росії, від яких Анкара хоче залежати якомога менше.

3. Зробити Карабах розмінною монетою у великому торзі з Росією по північній Сирії та Лівії, де дві країни в останні два роки з партнерів перетворилися в суперників, що мало не призвело їх до війни.» [12].

Таким чином, вище було наведено основні фактори впливу на загострення Карабаського конфлікту в різні його періоди, і хоча на пряму не вказується про їхній зв'язок з етно-релігійною свідомістю країн, але слід пам'ятати, що ця складова також за замовчуванням була постійно присутньою в конфлікті і, звичайно, справляла вплив як на двосторонні відносини Вірменії та Азербайджану, так і на їхніх сусідів і партнерів.

3.2. Аналіз конфлікту на наявність у ньому релігійного фактору

З початку Карабаського руху в 1988 році вірмено-азербайджанський конфлікт змальовується, зокрема західними ЗМІ, як етнічне суперництво між «християнами-вірменами» та «азербайджанцями-мусульманами». І протягом багатьох років обидві сторони наполегливо відкидали такі характеристики [30, с. 116-135].

Кілька разів уряд Вірменії та Азербайджану та релігійні лідери заявили, що війна в Карабасі та за нього взагалі не є релігійною війною [30, с. 116-135]. Однак, незважаючи на офіційні декларації, релігійна символіка та настрої, на думку деяких експертів, здаються більш ніж периферійними аспектами конфлікту. Вірменський та азербайджанський націоналізм та іредентистська пристрасть були підсилені новою релігійною свідомістю. У цьому розділі буде розглянуто релігійний вимір війни з особливим акцентом на роль Вірменської церкви та духовенства на мову релігійного дискурсу в Карабасі [47, р.15-18].

Так, коли обмеження свободи віросповідання було знято, починаючи з перебудови в середині 1980-х, більшість країн, які перебували під радянським впливом, пережили так званий «релігійний ренесанс». Раптове повернення до релігії та наступний ритуальний катарсис застали усталену Церкву у Вірменії зненацька. Покійний Католикос Вазкен I зізнався: «Ми ніколи не передбачали, що свобода віросповідання створить таку ситуацію, до чого ми, звичайно, не були готові» [30, с. 116-135]. Церква була погано підготовлена так як вона не мала ні ресурсів, ні персоналу, ні керівництва, щоб дати належну увагу зростаючим духовним потребам людей. Як і у випадку з іншими церквами Східної Європи та колишньої СРСР, Вірменська церква також стикалася з проблемою, пов'язаною з антирелігійним суспільством, а також звинуваченнями у співпраці з комуністичним режимом. [30, с. 116-135]

Тим не менш, починаючи з 1988 р., боротьба за незалежність, війна в Карабасі та блокада Вірменії та Карабаху допомогли сформувати суспільне та приватне життя вірмен. Паралельно політичним, економічним та соціальним факторам цих подій, релігійний вимір був доданий до вірменського публічного дискурсу [47, р.15-18]. Зауважимо також, що крім своєї багатой культурної спадщини, Карабах, як і Вірменія, має вражаючу релігійну історію. Протягом століть він був регіоном з яскравими релігійними установами, сотнями церков, монастирів та церковних шкіл, і, в подальшому це, звичайно, вплинуло на формування етно-релігійного вірменського дискурсу під час війни [47, р.15-18].

Історичне коріння Церкви

Незабаром після навернення Вірменії у християнство у четвертому столітті, Королівство Албанія, до якої входили провінції Арцах (пізніше Карабах) та Утік, звернулося до християнства зусиллями святого Григорія Просвітителя, євангеліста Вірменії [47, р.15-18]. Албанська церква була

створена вірменськими місіонерами і пообіцяла канонічну вірність Вірменській церкві [47, р.20-24].

У 552 р. місце перебування Албанської церкви було перенесено з Дербенда в Партав, а албанський католикосат – встановлено. Патріарху Албанської церкви було присвоєно титул «Католикос Агуанки» (Арцах і Утік) і він отримав канонічну владу від Католикосу Вірменії [43, с.264].

З одинадцятого по тринадцяте століття було побудовано понад сорок монастирів та великі релігійні центри в Карабаху завдяки заступництву та зусиллям вірменських князів Арцаха. З часом ці монастирі стали просвітницькими центрами та «теплим вогнищем християнства», повними молитовними будинками, захисниками віри, надії та любові, захисниками національності, мови, літератури та святих місць, які непохитно захищали унікальні і православні вчення Вірменської церкви [47, р.20-24].

У 19 ст. статус корінного католикосату сильно постраждав. У 1815 р., коли царська Росія звільнила Карабах від перського панування, статус Католикоса Саркиса був понижений до рангу митрополита рішенням імператорської влади [47, р.20-24]. У період між 1820 і 1930 рр. Карабах був центром бурхливого релігійного та культурного життя. Карабаська єпархія і Швейцарські місіонери (Базельська євангельська асоціація) керували десятима школами лише в Шуші і заснували першу друкарню в регіоні в 1928 р. Церковні та приватні друкарні видали понад 150 найменувань на біблійні, богословські, філософські, наукові та літературні теми. Було також більше десятка газет і журналів [47, р.28-31]. Отже, церква на той період стала також оплотом соціального культурного життя.

Церква в ранній радянський період

У 1918 р. більшовицька революція набрала обертів на Закавказзі, російська армія розпалася. Османські турки пройшли маршем над регіоном, погрожуючи вірменам та азербайджанцям, а також іншим невеликим етнічним групам. Зіткнувшись з можливістю повного захоплення турецькою

стороною, представники вірмен, азербайджанців та грузин утворили Закавказьку федерацію. Однак за кілька місяців, до травня 1918 р., Федерація зазнала краху [47, р.28-31].

Вірменія, Азербайджан та Грузія проголосили незалежність і стали новими республіками. Оскільки не було істинних етнічних адміністративних кордонів, нові держави вплуталися в низку прикордонних конфліктів, найбільш тривалий і вирішальний з яких зосереджений саме в Нагірному Карабаху [47, р.28-31].

У 1923 р., коли в Нагірному Карабаху було встановлено радянську владу, Вірменська церква стала першою національною установою, яка стикнулася з перешкодами. У листі від 3 листопада 1924 р. Вірменський єпископ Матеос звернувся до Вищої релігійної ради в Ечміадзіні та повідомив, що, незважаючи на указ держави про свободу релігійних служб, місцеві комуністичні лідери вживали жорстоких і крайніх заходів проти священиків та церкви. В кінці листа єпископ Матеос закликав Вищу релігійну раду негайно відправити прелата до Карабаху, і до того ж, попросив їх офіційно написати центральній владі в Карабаху, щоб звернути їх увагу на протиправні дії регіональних чиновників [47, р.35].

У відповідь на рекомендацію прелата в Баку та з огляду на зростаюче переслідування церкви в Карабасі, в 1925 р. католикос в Ечміадзіні призначив архімандрита Вертанеса (пізніше єпископа) прелатом у Карабах та відправив його до регіону для нагляду за управлінням Церквою [47, р.36-39]. Новий прелат відвідав карабаські церкви і монастирі та направив кілька повідомлень Ечміадзіну про погіршення умов церкви, а також про тиск на його власну діяльність [30, с. 116-135]. Тим не менш, зусилля Ечміадзіну щодо переговорів з владою з приводу важкого стану церкви в Карабаху не дали результатів. 7 лютого 1930 року єпископ Вертанес був заарештований і ув'язнений. Так закінчилася діяльність і формальне існування Вірменської церкви на території Нагірного Карабаху [47, р.36-39].

Повернення церкви в Карабах

Через місяць після народного повстання та демонстрацій в Єревані та Степанакерті, у березні 1988 р. Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Рада Міністрів СРСР видали указ про соціально-економічний розвиток в Нагірному Карабасі. Це також сприяло культурному та релігійному відродженню [47, р.36-39].

До офіційного відкриття церкви відновлювання інтересу до релігії та церкви було викликано візитами проповідників, що належать до Братства Вірменської Церкви. До 1987 року у них з'явилися наступники, які пізніше стали набожними християнами. На початку 1988 р. наступники почали таємно з приводу відкриття та відновлення дії церков у Карабаху. Вже через шість місяців підготовки та реконструкції, перша церква була офіційно відкрита 1 жовтня 1989 року в Монастирі Гандзасар. Першим завданням керівництва церкви було оновлення церков та надання місць для молитов. Спеціальна увага була приділена відкриттю історично важливих духовних центрів – монастирів, таких як Амарас та Гандзасар [47, р.36-39].

Між 1989 і 1991 рр. були також створені недільні школи, вчителі були підготовані навчати дітей та готувати їх до хрещення. Щотижня проводились лекції з релігії та християнства єпископом в Інституті Степанакерта та інших навчальних закладах, де збиралося слухати лекції кілька сотень учнів. Протягом 1989-1990 навчального року Єпархія відкрила семінарію. У ньому навчалося 12 студентів, але менше ніж за рік її закрили через війну. Оскільки всі громадяни Карабаху чоловічої статі у віці від 17 до 45 років повинні служити в армії, всі студенти були мобілізовані. Це сильно вплинуло на зусилля Церкви щодо залучення священиків. Єпископу було дозволено утримувати у своїй єпархії лише трьох молодих дияконів за спеціальним дозволом [47, р.41-45].

Значним проектом Карабаської єпархії було створення в Єревані в 1990 р. Гандзасарського Богословського центру, який видавав літературу у великій

кількості як для Карабаху, так і для Вірменії. Сьогодні в Центр працює понад сорок науковців, теологів, експертів та допоміжного персоналу і є видавцем першого Богословського журналу у Вірменії та Карабасі [47, р.41-45].

Протягом трьох років після свого становлення Вірменська церква відновила свою легітимність не лише як релігійну установа, а також як національна установа, яка воювала разом із жителями Карабаху. Свобода віросповідання, яка з'явилася після розпаду Радянського Союзу, збіглася з боротьбою за визволення [47, р.41-45]. Так, церква була однією з перших національних інституцій, яку «повернули» люди, навіть ті, хто були невіруючими, як історично важливе джерело їх релігійної та національної ідентичності [47, р.48-51].

З перших днів Карабахського руху до проголошення незалежності в 1991 р. церква відігравала сурогатну роль захисника людей та їх прав, подібно до ролі церков у Польщі та на Сході Німеччини. За відсутності визнаного політичного керівництва церква стала неофіційним представником народу Карабаху для зовнішнього світу [47, р.52].

Слід звернути увагу на роль духовенства під час конфлікту. Люди порівнюють роль духовенства в Карабасі з роллю духовенства під час битви під Вартананцем у п'ятому столітті. Тобто наданням духовних порад, підбадьоренням та молитвами за солдатів [4, с.264]. Це сприйняття посилюється вживанням символічної релігійної мови. Солдати усвідомлюють, що для досягнення перемоги їм потрібна велика духовна сила [47, р.61].

Щодо релігійного дискурсу в Азербайджані

Азербайджанці не називають війну в Карабасі джихадом, але тим не менше, завжди мав місце їх яскравий анти-вірменський за змістом націоналізм та, за думкою деяких дослідників, ісламський за контекстом. Наприклад, партійна програма кількох азербайджанських політичних партій містить ісламські елементи у своїх цілях [47, р.61].

Що стосується саме питання Карабаху, в жовтні 1988 р. голова шиїтського ісламу в Закавказзі шейх-уль-іслам Аллах Шукур-паша-Заде виступив з різкою критикою «ворогів ісламу» і закликав до «мобілізації пильності віруючих». Це був не той заклик до священної війни, якого бажали найбільш войовничо налаштовані мусульмани, але він був досить сильним щоб переконати багатьох, які вагаються в тому, що нація повинна зімкнути свої ряди і встати на війну [47, р.63].

З іншого боку, у січні 1990 р. Асамблея ісламських релігійних лідерів заявляла наступне: «Питання об'єднання Карабаху з Вірменією нереальне, несправедливе і недосяжне... анклав розташований на межі Азербайджанської Республіки, як острів ... Багато вірмен, покидаючи свої домівки, знайшли гостинний притулок серед азербайджанців-мусульман.» [47, р.62-71] Так, уряд Азербайджану також у своїх заявах намагався применшити релігійний вимір народного руху республіки. У червні 1995 р. президент Алієв відвідав центральну мечеть Таза Пір у Баку, щоб відслужити молитви для онука Мохаммеда, імама Хуссейна та сімдесяти двох його товаришів, які були замучені в сьомому столітті. Він звернувся до натовпу зі сподіванням на негайне закінчення війни, звільнення всіх захоплених азербайджанських земель та повернення додому біженців [47, р.62-71]. Якщо ж говорити про сучасне загострення, то керівництво і духовні лідери Азербайджану також неодноразового закликали вірменських та деяких європейських політиків «не розігрувати карту релігійного протистояння в Карабаху», апелюючи до того, що на території Азербайджану успішно уживаються представники багатьох релігій і конфесій [3]

В цілому важливою відмінністю вірменського та азербайджанського релігійного дискурсу є те, що перший спрямований не на азербайджанський народ, але проти режиму та націоналізму, які вимагають вислання вірмен з Карабаху. Так, вірменський релігійний дискурс є скоріше

«інтроспективним», і основні положення цього релігійного дискурсу – викорінення зла (як усередині, так і зовні) та захист землі [47, р.62-71].

Отже, було досліджено, що, звичайно, вірменсько-християнські і мусульмано-азербайджанські духовні лідери та інститут церкви в цілому мали не останнє місце у піднесенні конфлікту для широких мас. При цьому в різні періоди вони мали різний рівень впливу і відповідно до цього змінювали свої «офіційні» позиції з приводу того, чи є конфлікт боротьбою між Християнством та Ісламом. В цілому не можна звинувачувати духовні інститути сторін у розпалюванні релігійної ворожнечі, так само як неможна сказати про їхню повну неупередженість.

3.3. Виокремлення ролі та місця релігійного аспекту серед інших факторів впливу на вірмено-азербайджанський конфлікт

В останні десятиліття ХХ століття та на початку ХХІ століття етнічні та релігійні відмінності стали джерелами соціальної та політичної нестабільності. Незважаючи на припущення модернізації та теорії секуляризації, які передбачали світ з меншою кількістю релігії, суспільства у всьому світі все ще успішно етнічну та релігійну свідомість, можливо навіть більше, ніж хотілося б вірити. Так, ключовим концептом макроісторичної теорії С. Хантінгтона є «цивілізація», яку він ототожнює з концептом «культура», ядром котрої виступає саме релігія. У своїй оглядовій статті «Зіткнення цивілізацій?» С. Хантінгтон зазначає наступне: «Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить вже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, – а також суб'єктивною самоідентифікацією людей» [32, с. 33-48]. Релігійні відмінності, за С. Хантінгтоном, тягнуть за собою розбіжності по широкому спектру

політичних питань, в т.ч. взаємодії громадян і держави, значущості політичних свобод, прав людини. Відповідно до теорії зіткнення цивілізацій конфлікт відбувається на двох рівнях [32, с. 33-48]. На макрорівні він розгортається між країнами, які належать до різних цивілізацій (західно-християнської, ісламської, конфуціанської та ін.), тоді як мікрорівень представлений зіткненням груп, які проживають в межах однієї національної держави [32, с. 33-48]. Отже, у багатьох регіональних контекстах (Південний Кавказ не є винятком), очевидно, відбуваються процеси, що можна охарактеризувати як релігіозація політики та політизація релігії [19, с.93-108].

Як релігія стала фактором конфлікту в Нагірному Карабасі і яку роль вона відіграла? У попередніх пунктах вже зауважувалося, що релігія не була важливим фактором на початку конфлікту, швидше вона увійшла через «задній хід», ставши чинником на пізніх стадіях. На самому початку конфлікту претензії вірмен та азербайджанців були якими завгодно, але не релігійними; вони були в основному територіальними, економічними та історичними [43, р.264-267].

Релігія стала фактором конфлікту в результаті двох різних процесів. По-перше, релігія набула властивостей формування та збереження соціальної та емоційної солідарності між представниками різних верств суспільства в часи глибокої політичної та соціальної кризи через крах держави [43, р.264-267].

Під час кризи, яка також збіглася з виникненням конфлікту в Нагірному Карабасі, релігійні лідери у Вірменії та Азербайджані стали критично важливими гравцями у створенні формальних і неформальних зв'язків між різними соціальними та політичними рухами, що створювало відчуття стабільності серед зруйнованого суспільного ладу [43, р.264-267]. В цей період релігія стала одним із небагатьох соціальних інститутів, здатних захистити особу від екзистенціальної тривоги, спричиненої близьким крахом

суспільства, і сприяти відновленню гармонійного життя громади [43, р.264-267].

Як нагадує Еміль Дюркгейм, у ситуаціях соціального краху та гострих зовнішніх конфліктів, внутрішньогрупова солідарність та соціально-моральна згуртованість на основі релігійних зв'язків виходять на перший план соціального життя, поки що відсуваючи економічну та політичну справу на задній план. У такому світі релігія стала «привілейованим ресурсом соціального та культурного будівництва», що охоплює інші проблеми та створює середовище, в якому воно здійснює значний вплив. З іншого ж боку, це також відкрило можливості для кооптації та експлуатації з боку політичних віртуозів та етнонаціоналістичних підприємців [43, р.264-267].

Отже, релігія стала використовуватися в цілях політичної легітимації нововиявленими політичними елітами, які ідеологічно об'єднали релігію та етнічну приналежність, додавши до них новий націоналістичний дискурс [43, р.264-267]. Це призвело до надання конфлікту в Нагірному Карабаху релігійних мотивів, метафор та символів, підкреслюючи важливість релігії як такої. Навмисно чи ні, але конфлікт у Нагірному Карабасі був сакралізований; насильство, що сталося, було релігіозовано. *Коротко кажучи, політизація релігії призвела до «релігізації» конфлікту.* Включення релігійної риторики в публічному дискурсі створювала соціально-політичне середовище, завдяки якому конфлікт між вірменами та азербайджанцями часто набував неоднозначного сенсу та відображався в релігійних термінах, хоча сам по собі він ніколи не був пов'язаний з релігією: вірмени і азербайджанці вбивали один одного, перш за все, не через релігійну ворожнечу [43, р.264-267].

Релігія ніколи не ставала головною причиною загострення конфлікту, коріння якого сягало деінде (наприклад, територія, історія, економіка). Отже, війна в Нагірному Карабасі поступово набула релігійного колориту, при чому

уточнюючи та загострюючи обмежувальні кордони, надаючи легітимності постановам еліти та функціонально підтримуючи насильство, яке зазначена еліта пропагували та здійснювала [43, р.264-267]. У цьому процесі релігія перейшла від символічної та риторичної сфери до широкого організаційного гаранта фізичного насилля, хоча пряма участь релігійних діячів в насиллі була, звичайно, суворо заборонена [43, р.264-267].

Якщо дивитись через цю призму, стає зрозумілим, що релігія слугувала для посилення того, що Бергер назвав «екстазом маргінальних ситуацій»: події, які емоційно та психологічно впливають на ціле суспільство, підриваючи соціальну реальність, яку раніше приймали за належне. Як він зазначає: «У такі часи релігійні легітимації майже незмінно виходять на перший план. Крім того, щоразу, коли суспільство повинно спонукати своїх членів вбивати або ризикувати своїми життям, тим самим даючи згоду потрапляти в екстримальні маргінальні ситуації, релігійні легітимації стають важливими. Таким чином, «офіційна» жорстокість. . . майже завжди супроводжується релігійною символікою..» [43, р.271]

Так, релігія в конфлікті розглядається не у вузько окреслених індивідуалістично-пієтичних термінах (тобто релігія як питання особистих переваг, що мало впливає на соціальні процеси), а як складний механізм соціальної, політичної та моральної легітимації. В контексті порядку, що стрімко змінюється, загострення конфлікту , політизація релігії та сакралізація насилля в Нагірному Карабасі стали майже неминучими [43, р.271].

На тлі ранніх стадій конфлікту в 1988 р. стає зрозуміло, що вірменські релігійні лідери та їх колеги з Азербайджану були пасивними спостерігачами за розгортанням кризи і вирішили залишитись осторонь, і не втручатися, хоча і недовго. Коли демонстранти почали використання релігійних гасел та символів (наприклад, хрестів, плакатів із зображеннями вірменської мови, святих, плакати Аятолли Хомейні) замість плакатів комуністичної тематики

та слоганів, релігійне керівництво почало втручатися. Центральна влада сама незабаром усвідомила мінливу динаміку кризи та важливість релігійних лідерів у сприянні діалогу або конфлікту.

Сподіваючись стримати конфлікт, у травні 1988 р. у Ростові-на-Дону відбулася зустріч вірменського католикоса Вазгена І та керівника Управління мусульман Кавказу шейха уль-іслама Аллахшукура Пашазаде під впливом радянського керівництва. На жаль, незважаючи на деякі початкові домовленості про продовження діалогу та заклики до стриманості для своїх «виборців», зустріч ні до чого не призвела, обидва лідери зазнавали все більшого тиску з боку населення, щоб вони вступили до своїх лав або були осторонь політичних процесів, що розгортаються [30, с. 116-135].

Мова, що застосовувалася проти релігійних лідерів, часто була позбавлена пристойності. Наприклад, не задовольнившись закликами Католикоса Вазгена І зберігати спокій у світлі антивірменських погромів в Азербайджані, вірменські протестуючі перейшли до більш рішучих дій відносно Католикоса. Один банер, розгорнутий на популярній демонстрації в Єревані, проголосив: «[він]Католікос розп'яв нашу віру» [30, с. 116-135].

Незабаром Вазген І змінив курс, заявивши під час телевізійного інтерв'ю, що підтримує передачу Нагірного Карабаху до Вірменії оскільки це є конституційно, і юридично, однак не підтримав найбільш радикальні вимоги вірменських націоналістів – незалежність Вірменії [30, с. 116-135].

Подібні події також відбувалися в Азербайджані. Духовний провідник мусульман Кавказу, шейх-уль-іслам Аллахшукур Пашазаде, спочатку не відчував себе змушеним приєднатися, принаймні публічно, до націоналістичного руху, що формується в Азербайджані [43, р.271-280].

Але в міру того, як конфлікт набував обертів та з наростанням тиску населення, він теж зробив публічну заяву про свою участь в націоналістичних хвилюваннях в Азербайджані [43, р.271-280]. Поворотним моментом стало інтерв'ю Пашазаде в «Бакінському робочому» (головній

газеті комуністичної партії в радянському Азербайджані) у листопаді 1988 року. Коментуючи спроби карабахських вірмен побудувати нову алюмінієву фабрику в Топхані, невеликому провінційному місті в Нагірному Карабаху, обходячи дозвіл Баку, Пашазаде звинуватив вірмен та їх «іноземних прихильників» у нецивілізованому захопленні земель: «Наша свята віра закликає нас поширювати і зміцнювати мир, встановлювати справедливість і повагу до прав, викорінювати зраду і хитрість у всіх їх проявах. Для мусульманина, як для будь-якої порядної людини не існує і не може бути жодного компромісу у питанні честі, гідності та справедливості. Ми, разом з усіма нашими людьми, рішуче і категорично відкидаємо негідні цивілізованого світу спроби сусідньої республіки та її іноземних прихильників отримати «життєвий простір» за рахунок історично азербайджанської території. Можливо, що Топкхана являється лише однією ланкою у розробленому плані дій, спрямованому на поступове досягнення запропонованих цілей. За цією провокацією можуть ще піти інші, які все більше будуть підвищувати напруженість. Наші вороги будуть готові до використання їх у спотвореному вигляді дезінформуючи світову спільноту про наше обурення та вимоги азербайджанського народу. Ми не можемо ні на мить забувати про це, ведучи праведну боротьбу за честь і гідність нашого народу.» [43, р.271-280]. За словами Аріфа Юнусова, деякі з причин його повороту були пов'язані зі зростаючим викликом Ірану. Мається на увазі, що він змінив свою позицію, тому що боявся, що його власний вплив може бути на межі поразки [43, р.271-280].

Таким чином, в результаті тиску, що наростав, та бажання не відчувати себе остронь від все дедалі популярніших національних рухів, релігійні лідери періодично вступали в боротьбу з новим дискурсом національної ідентичності та допомагали змінити його динаміку, а також динаміку взаємодії між релігією та політикою [43, р.271-280].

ВИСНОВКИ

Для з'ясування релігійного фактору у Карабаському конфлікті, було досліджено причини, природу та вплив релігійних конфліктів на міжнародні відносини. Так, незважаючи на глобалізаційні зміни ХХІ ст., міграційні процеси та секуляризацію в цілому, питання релігійної та етнічної самоідентифікації досі стоїть гостро у багатьох регіонах світу (штат Дžамму і Кашмір, Північна Ірландія, у 1990-х-2000-х рр. це були балканські країни). І хоча на сьогоднішній день не існує суто релігійних конфліктів, однак релігія все одно «іде поруч» із політичними і соціально-економічними факторами впливу та, до того ж, часто використовується політичними акторами для маніпулювання народною свідомістю. Відповідно до цього, було встановлено, що в контексті Карабаського конфлікту мало місце «розігрування релігійної карти», наприклад, з боку вірменських політиків і європейських (французьких і німецьких) діячів, які вже у 2020 р. намагалися представити події в Карабаху як боротьбу мусульман проти християн. Крім того, окреме місце у релігізації вірмено-азербайджанського протистояння займала РФ і РПЦ: традиційно маючи інтереси на Закавказзі, російська сторона поширювала тезу про необхідність захисту християн. Далі, було проаналізовано історичні витоки конфлікту і встановлено, що назва «Карабах» з давніх часів згадувалася саме у азербайджанських джерелах, однак вірмени в свою чергу мають історичну концепцію «Великої Вірменії», що існувала саме на цих землях. Більше того, вірменський народ активно переселяли в район Карабаху за часів Російської імперії. Так, з давніх пір обом народам доводилося постійно миритися із співіснуванням пліч-о-пліч. Щоб систематизувати знання про історичний плин конфлікту, було розроблено періодизацію, яка включає 6 основних етапів:

- I. Історичне коріння конфлікту (IV ст. до н.е. – ХІХ ст.)
- II. Карабах на зламі історії у ХХ ст. (1918-ті – 1920-ті рр.)
- III. Нагірний Карабах у складі СРСР (1920-ті – 1990-ті рр.)

IV. Загострення ситуації в Карабаху і початок бойових дій (1988-1991 рр.)

V. Війна в Карабаху під час і після розпаду СРСР (1991-1993 р.)

VI. Загострення конфлікту у 2020 р.

У наступному підрозділі було досліджено сучасний стан Карабаського конфлікту і зокрема з'ясовано, що до загострення ситуації саме восени 2020 р. призвели такі фактори: посилення Азербайджану у військовому та економічному плані, пряма підтримка Туреччини, сприятлива ситуація на світовій арені, вдала пора року для проведення військових операцій у гористій місцевості азербайджанцями. Крім того, було також наведено дані щодо результатів війни, а саме передачі певних населених пунктів під контроль Азербайджану, проведення лінії розмежування та введення миротворців. Серед іншого було також встановлено, які основні тригерні точки мав Карабаський конфлікт. Так, їх можна поділити на 3 великих групи: 1) посилення впливу сусідньої РФ на спірній території головних акторів; 2) пряме протистояння азербайджанського та вірменського військового сектору; 3) зацікавленість Туреччини у результатах Карабаського конфлікту та її стурбованість щодо значного впливу російської сторони. Всі ці 3 аспекти зсередини та ззовні справляли вплив на загострення конфлікту. Останні два підрозділи були присвячені власне виокремленню ролі релігійного аспекту серед інших факторів впливу у Карабаху. Отже, було з'ясовано, що релігія з самого початку, звичайно, не була каменем спотикання і першопричиною війни. Тим не менш, іноді духовні лідери або політичні діячі обох сторін в залежності від політичної кон'юнктури «докладали руку» до того, щоб у певних верствах населення вірмено-азербайджанське протистояння сприймалося саме як мусульмано-християнське або, наприклад, як «боротьба з невірними». Таким чином, неможна повністю ігнорувати наявність релігійного компонента в Карабаху, оскільки він традиційно дуже тісно

пов'язаний з етнічною самоідентифікацією і завжди хоча б у непрямий спосіб впливає на розвиток, загострення та інтерпретації конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ

1. 30-летие конфликта в Нагорном Карабахе: сборник научных статей / под ред. К. П. Курылева. Москва, 2019. 172 с.
2. Агазаде М.М. Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель? *Постсоветские исследования*. 2021. Т.4. №2. С.119-126.
3. Азербайджан призывает не разыгрывать карту «религиозного противостояния» в карабахском конфликте. *Укрінформ*. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/3114640-azerbajdzan-prizyvaet-ne-razygryvat-kartu-religioznogo-protivostoania-v-karabahskom-konflikte.html> (дата звернення: 11.04.2021).
4. Антонова, К. А. История Индии. Москва: Мысль, 1973. 558 с.
5. Армянская марионетка по имени Франция. *Day.Az*. 2021. URL: <https://news.day.az/politics/1338198.html>. (дата звернення: 10.04.2021).
6. Бэтрон Д. Конфликт: теория человеческих потребностей. Лондон, 1990. 15 с.
7. В парламент Франции внесли резолюцию с требованием возвращения армянских пленнх. *Armenian Sputnik*. 2021. URL: <https://ru.armeniasputnik.am/society/20210428/27340437/V-parlament-Frantsii-vnesli-rezolyutsiyu-s-trebovaniem-vozvrascheniya-armyanskikh-plennyykh.html>. (дата звернення: 10.04.2021).
8. Ерицяи И.Н. Политические истоки Нагорно-Карабахского конфликта в XX веке. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. 2015. Т.25. №4, С.717-721.
9. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. *Вид-во УКУ*. Львів, 2013. С. 504.
10. Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации.

2020. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64384> (дата звернення: 24.04.2021).
11. Ибрагимов А.Г. Нагорно-Карабахский конфликт: предыстория, развитие, последствия. *Постсоветские исследования*. 2018. Т.1. №2. С.147-154.
 12. Из-за чего воюют в Нагорном Карабахе?... Вопросы и ответы о самой долгой войне на постсоветском пространстве. *Медуза*. 2020. URL: <https://meduza.io/feature/2020/09/29/iz-za-chego-voyuyut-v-nagornom-karabahe-pravda-li-hto-turtsiya-mozhet-vmeshatsya-na-chiey-storone-na-samom-dele-rossiya> (дата звернення: 24.04.2021).
 13. Исламизация Карабахского конфликта неизбежна. *Ноев Ковчег*. 2010. №156.
 14. Как немецкие правые популисты завоевывают симпатии армян. *Deutsche Welle*. 2020. URL: <https://www.dw.com/ru/kak-nemeckie-pravye-populisty-zavoevyvajut-simpatii-armjan/a-55338684> (дата звернення: 10.04.2021).
 15. Карабах: почему Россия не ссорится с Азербайджаном. *Forbes*. 2016. URL: <https://www.forbes.ru/mneniya-column/mir/317087-karabakh-pochemu-rossiya-ne-ssoritsya-s-azerbaidzhanom> (дата звернення: 23.04.2021).
 16. Коновалов В.Н., Погосян Г.К. Нагорно-Карабахский конфликт в контексте теории секьюритизации. *Общество: политика, экономика, право*. 2020. № 8 (85). С. 13-17.
 17. Конфлікти на пострадянському просторі: глобальний та локальний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (13 гр. 2016 р., м. Львів). Упорядники: М. Мальський, Р. Вовк, О. Кучик. Львів: Факультет міжнародних відносин ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 100 с.

- 18.Коппель А.А., Пархомчук А.С. Международные системы и глобальное развитие: Учебное пособие. 2-е изд., *Стереотип. «Киевский университет»*. 2004. С. 99.
- 19.Кузнецов О. Нагорно-Карабахский конфликт: «Столкновение цивилизаций»? Как теория Самюэля Хантингтона объясняет культурологическую суть конфликта вокруг Нагорного Карабаха. *Кавказ и глобализация*. 2013. Т.7. №1-2, С.93-108.
- 20.Ланцов С.А. Политическая конфликтология: учебное пособие. СПб: Питер, 2008. 62 с.
- 21.Маркедонов С.М. Россия в процессе нагорно-карабахского урегулирования. *Центр евро-атлантической безопасности Института международных исследований МГИМО (Университета) МИД РФ*. 2017. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/ebb/rossiya-v-processe-nagorno-karabahskogo-uregulirovaniya.pdf> (дата звернения: 24.04.2021).
- 22.Маркедонов С.М. Тридцать лет Нагорно-Карабахского конфликта: основные этапы и перспективы урегулирования. *Постсоветские исследования*. 2018. Т.1. №2, С.129-138.
- 23.Минасян С. Особенности «Карабахской стратегии» Азербайджана: политика «периферийных» действий, нефтяные ресурсы и гонка вооружений. *21-й Век*. 2008. №2(8). С.31-58.
- 24.Надовеза Б. Цвиич Й. Об этнических процессах на Балканах. *Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* 2010. № 7. – Сер. Балканика. Вып. 2. Екатеринбург: Гуманитарный ун-т. С. 82-102.
- 25.Ниязов Н. Нагорно-Карабахский конфликт между Арменией и Азербайджаном и развитие военно-промышленного комплекса Азербайджана. *Кавказ и глобализация*. 2012. Т.6. №2. С.7-23.
- 26.Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе? Отвечают военные эксперты. *BBS NEWS: русская служба: веб-сайт*. URL:

- <https://www.bbc.com/russian/features-54900906> (дата звернення: 23.04.2021).
27. Разыгрывая «религиозную карту» Россия может спровоцировать в Нагорном Карабахе глобальный конфликт. *Ghall*. 2020. URL: <https://ghall.com.ua/2020/10/10/razygryvaya-religioznuyu-kartu-rossiya-mozhet-sprovotsirovat-v-nagornom-karabahe-globalnyj-konflikt/> (дата звернення: 19.04.2021).
28. Резолюция 813 (1993) от 26 марта 1993 года. URL: <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res1993/res813.htm> (дата звернення: 10.04.2021).
29. Российские пропагандисты в рамках проекта «Православный джихад» разгоняют фейк – «ВСУ обстреляли Иверский монастырь». *Одесский курьер*. 2021. URL: <https://uc.od.ua/columns/1533/1234495> (дата звернення: 10.04.2021).
30. Сафонов Д. В., Мельник С.В. Миротворческий потенциал межрелигиозного диалога (на примере участия религиозных лидеров в разрешении Карабахского конфликта). *Коммуникология*. 2017. Т. 5. № 5. С. 116-135.
31. Халлыев М. М. Деятельность религиозных организаций в конфликтах в Закавказье. *Постсоветские исследования*. 2019. С. 922-932.
32. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? Поліс. Політичні дослідження. 1994. № 1. С. 33-48.
33. Хачатрян А.Г. К 30-летию Нагорно-Карабахского конфликта: ключевые события до и после распада СССР. *Постсоветские исследования*. 2018. Т.1. №2, С.155-162.
34. Шафиев Ф. Этнические мифы и предубеждения как препятствие на пути урегулирования противостояний: армяно-азербайджанский конфликт. *Кавказ и глобализация*. 2007. Т.1. №2, С.66-80.

35. Appleby R.S. Religious violence: The strong, the weak, and the pathological. *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding*. NY: Oxford Univ. Press. 2015. P. 33-57.
36. Cavanaugh W. The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict. NY: Oxford University Press. 2009. P.34.
37. Commander of UN forces aware Srebrenica massacre was about to happen. *The Telegraph*. 2011. URL:
<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/serbia/8877056/Commander-of-UN-forces-aware-Srebrenica-massacre-was-about-to-happen.html>
 (дата звернення: 23.04.2021).
38. É. Durkheim .Selected Writings, by Durkheim. Cambridge University Press. 1972. 161 с.
39. Ethnodoxy: How Popular Ideologies Fuse Religious and Ethnic Identities. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2012. №4. С. 639.
40. European Parliament resolution of 15 January 2009 on Srebrenica (2010/C 46 E/17) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52009IP0028> (дата звернення: 26.04.2021).
41. Global Security: Irish Republican Army (IRA). URL:
<http://www.globalsecurity.org/military/world/para/ira.htm> (Last accessed: 05.04.2021).
42. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon and Schuster, 1996.
43. Migacheva Katya, Frederick Bryan. Religion, Conflict and Stability in the former Soviet Union. Santa Monica, 2018. 264 p.
44. Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. *Cambridge University Press*. 1998. С. 16.
45. Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. *Cambridge University Press*. 1998. С. 16.

46. Radić R. The Church and the Serbian Question. *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis* / Nebojsa Popov (ed.). Budapest: CEU Press, 2000. P. 247-273.
47. Tchilingirian, Hratch. Religious Discourse on the Conflict in Nagorno Karabakh». *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol.18: Iss. 4, Article 1. 1998. P.15-18.
48. The Agreement reached in the multi-party negotiations (10 April 1998). URL: <https://cain.ulster.ac.uk/events/peace/docs/agreement.htm> (Last accessed: 05.04.2021).
49. Thomas de Waal. Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War. Shusha Captured. 2003. P.179-180.
50. To Which Religion Do You Belong? [«До якої релігії Ви себе відносите?»]. *Razumkov Center Survey*. 2016.